БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

№ 29 (17830)

2010 чылдың март 18, четверг

Садар өртээ 5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

ИВИЖИЛЕР – ОНЗАГАЙ ЧОН

Чон аразында «Көшкүн Тожу» деп адаттынар иви малды малдап чоруур ишчилерниң 16-гы фестивалы Салдам суурга болуп эрткен.

Карак чылчырыктаар ак хар-биле шугланыпкан Тожу черниң бо онзагай булуңунга ол хүн хүндүлүг аалчылар, сонуургап келген көрүкчүлер хөй чыглып, кол-ла маадырлар — ивижилерниң оюн-тоглааларын, мөөрейлерин көөр аас-кежиктиг болган. Аалчылар кылдыр американ эртемден-шинчилекчи биле Красноярскиден журналистиң келгени, фестиваль чүгле тус черниң чурттакчыларын эвес, а өскелерни-даа сонуургадып турарын херечилээн.

Салдам суурнуң аэропорт шөлүнде ивижилерниң чадырлары тиктинген, оларның бирээзи езулуг тос чадыр. Билдингир этнограф Севьян Вайнштейнниң «Тывызыксыг Тыва» деп номунда бижип турары дег, тос чадыр кылыры-биле тосту ийи хүн иштинде хайындырып келир шүүттүг ажыл ам ивижилерде чок, ону көжүп дүжеринге эптиг болгаш быжыг брезент дээн ышкаш материалдар солуп турар апарганын өске чадырларның ээлеринден дыңнап болур. Ынчангаш бо хүнде брезент материал, харга чоруур хөлге (снегоход) болгаш харылзаа тудар рация ивижилерге эң-не эргежок чүүлдер апарган.

Маргылдаалар эрттирер черлерни белеткеп дерээн. Аңгы-аңгы чижилгелиг маргылдааларга киржири-биле 27 ивижи чедип келген. А эң-не солун чүүл — дүлген иви эъди хөйнүң сонуургалын оттуруп, ону амзаксаан кижилерниң оочурудаа узун...

– Бо чылын хар кылын дүшкени-биле суурже ивилерни хөйүбиле чоокшуладып келири болдунмады. Сентябрь айда Эвенкиядан эккелген 100 баш иви тус черниң агаарында турумчуп, ажыг кышты чидириг чокка хүр менди ажып тур бис — деп, «Өдүген» КУБ-туң удуртукчузу Алексей Монгуш чугаалайдыр.

1940 чылда Тывага 20 муң баш иви турган. Совет үеде күрүне планын күүседири-биле чыл санындала 1 муң баш иви эъдин дужаап турганындан 1970 чылда ивиниң саны 5,5 муң баш чедир кызырылган. А 2003 чылда республикада чүгле 516 баш иви артканы демдеглеттинген. Дүвүренчиг байдалды хайгааралга ап, иви бажы дээш күрүнеден дотация акшазын ивижилерге берип эгелээни эки түңнелдерге келген болгаш чүгле эрткен чылда безин иви малдың баш саны 30 хуу өзүлделиг болуп, 2192 баш четкен. Эрткен чылын күрүне 1 млн. 600 муң рубльге дотация акшазын аңгылаан. Ооң 1 млн. 300 муң рубли республика бюджединден аңгылаттынган дээрзин көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызы Ай-Мерген Ховалыг чыылганнарга дыңнаткан. Бо чылын ол сорулгага 3 млн. рубль көрдүнген. База ол ышкаш «Көдээниң социал хөгжүлдези» программаның күсели-биле ивижилерге 4 бажыңны тудуп турар. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдуң ивижилерге дамчытканы 4 рация харылзаазы бо чоокку хүннерде ажылдап эгелээр. Оларның бирээзи — Тоора-Хем суурга, ийизи — ивижилерге база бирээзи чедери берге Хамсыра суурга тургустунар.

Тере-Хөлдүң келир үеде ивижилери Тожунуң ивижилеринден аргадуржулга ап «өөренип» турар болду. Тере-хөлчүлер 2006 чылга чедир иви ажыл-агыйын тудуп турган кожуунга хамааржыр. Ындыг болзажок сөөлгү ивижи ол чылын чок болурга, ажы-төлү малдың шуптузун садыпкан чүве-дир. Ам Тере-Хөл кожууну иви ажыл-агыйын катап эгелээри-биле Тожунуң «Балыктыг» көдээ ажыл-агый кооперативинден 46 баш ивини садып алган, мында кадарып, өөренип чоруп турарын сонуургатты.

1929 чылда Тывага кээп чораан австрий шинчилекчи Отто Менхен-Хелфен иви ажыл-агыйының делегейде төрээн чурту Тожу деп бодуунуң бижимелдеринде демдеглээн. Ол «Азиат Тываже аян-чорук» деп номунда «Шоолуг-ла билдингир эвес тыва кожуун Тожуда эң баштайгы ивижилерниң салгалы чурттап турар. Олар черлик ивилерни тудуп алырындан аңгыда, чаажыктырып өөредип алыр талазы-биле мергежээни кайгамчык. Чамдык улусту билбес мен, ынчалза-даа мен оларның ол мергежилинге мөгеер мен» деп бижээн...

Американ этнограф Брайан Донахо – Тожунуң ивижилери-биле үш чыл кады чурттааш, тыва дылды эки шиңгээдип алган эртемден.

Тиилекчи Адыгжы Самбуу (Адыр-Кежиг сумузундан).

Чоок таныштары-биле база катап ужуражып, оларның ол онзагай ажыл-ижи чиде бээр чүве болза, делегей чоннарының культуразынга эгээртинмес улуг чидириг болур дээрзин чугаалаан.

Фестивальдың мөөрейлиг хемчеглери – кара адарын, ыяш чарарын, аргамчы октаарын, хаакка чарышты, ыяштар ажыр шурарын, иви чарыжын көөрге, солун-на.

Чары мунгаш чаржыр маргылдаа. 8 иви мунукчулары старттың шыйыында турупкан, команда бээрин четтикпейн манап турда, «Че-ве!!!» деп, дужаал үнген. Харалааның, адыгуузун мал каяа эпче кирер, 4 чары мунукчуларын олуртуп алгаш, көңгүс өскээр углай маңнажыпкан. А эрткен чылгы фестивальдың чемпиону Адыгжы Самбуу кымны-даа мурнай финиш чоокшулап олурда, чарызы база-ла уг чок барган. Арткан үш чары мунукчулары финишче чоокшулап келгенде, Адыгжы малының чаңын билиринден ону бодунуу-биле башкарып, бир дугаарында келгеш база катап чемпион атка төлептиг болган.

Харга чоруур хөлге «Буран»-биле чарышка эң дүрген чоруур талазы-биле Тожунуң үндезин чурттакчызы, сайгарлыкчы Максим Чыргалан тергиидээн. «Мен Кызылга-даа, Красноярскиге-даа чурттап турдум. Ынчалза-даа өскен-төрээн Тожум мени сорунзалай тырта бээрдир. Ынчангаш төрээн черимде катап эглип келгеним бо» – деп, ол чоргаарал-биле чугаалай-дыр. Шынап-ла, кайгамчыктыг бойдус чурумалдыг, байлак оран Тожу черже көжүп кээп турар улустуң саны сөөлгү чылдарда көвүдээни – ооң чугаазынга бадыткал.

Ивижилерниң байырлалының хүнүнде белек-селек, шаңнал-мактал, адыш часкаашкыннары көдээ ишчилерниң хей-аъдын улам көдүрген. А оларга уран чүүл мастерлери солун концерт көргүзүглерин бараалгадып, байырлалды каастааны уттундурбас.

Дина ОЮН.

Чагыдылга-2010

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» Тывага тыва дыл кырынга үнүп эгелээн эң баштайгы солун болуп төөгүже кирген. Ол тургустунганындан бээр 85 чылдарның дургузунда тыва дылды, чечен чогаалды, уран чүүлдү сайзырадырынга, Тываның бурунгаар хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээринге улуг үлүг-хууну киириштирген болгаш киирип-даа чоруур. Амгы демократтыг чаартылгаларның, сөстүң хостуунуң, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдезиниң үезинде солун республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып, аңаа хамаарыштыр номчукчулары-биле сырый харылзаалыг. Ынчангаш «Шын» чоннуң солуну болуп турары ол.

Пар чылының баштайгы кварталы төнген. «Шынны» муң-муң чурттакчылар чагыдып, бистиң-биле доктаамал харылзааны тудуп турарынга чоргаарланыр бис. Ылаңгыя эң-не хөй солунну чагыдып алган кожууннар төптери — Тээли (444 кезек), Суг-Аксы (439), Чаа-Хөл (352), Мугур-Аксы (322), Чадаана (300), Хандагайты (292), Тоора-Хем (200) база чурттакчылыг бичии суурлар болур — Нарын (233), Чыраа-Бажы (220), Эрги-Барлык (200), Булуң-Терек (170), Кара-Хөл (158), Ишкин (136), Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан (126), Кызыл-Хая (123), Чыргакы (117) болгаш өске-даа сумуларының чурттакчы чонунга, почта ажылдакчыларынга кады демниг ажылдажылга дээш өөрүп четтирдивис.

Ынчангаш «Шын» солуннуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде уламчылап турар. «Шынның» юбилейлиг чылында солунну чагыдып, номчуп, бисче бижиңер!

ЧАГАА КИЛДИЗИ.

2010 чылдың бирги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга уламчылап турар.

Чагыдып алырынче далажыңар!

СОҢГУЛДАЛАРНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

Март 14-те Тываның дөрт кожууннарынга — Кызыл, Чеди-Хөл, Таңды болгаш Эрзинге, Кызыл хоорайга соңгулдалар болуп эрткен.

А республикада ниитизи-биле тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгулдалар талазы-биле 17 соңгулда кампаниялары эрткен.

Март 14-те Кызыл хоорай Хуралының депутадының № 5 округунуң талазы-биле немелде соңгулдалары болуп эрткен. Аңаа 4 кандидат бүрүткеткен турган. Немелде соңгулдаларның түңнелинде «Хоорайның ипотека компаниязы» КХН-ниң директору Алексей Владимирович Иванов хөй үнну алгаш, депутатка соңгуткан.

Чеди-Хөл кожууннуң № 6, 18 соңгулда округтарынга немелде соңгулдаларның түңнелинде «Водоканал» КХН-ниң чиңгине директору Мерген Александрович Соловьев болгаш Элегестиң ортумак ниити билиг школазының күш-культура башкызы Виктория Алексеевна Лодай-оол олар депутатка соңгуткан.

Хову-Аксының № 7 соңгулда округунуң талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадының немелде соңгулдаларынга Сайлыг сумузунда чолаачы Михаил Шур-оолович Оюн хөй үнну алгаш, депутатка соңгуткан.

Хендергениң № 3, 4, 5 соңгулда округтарының талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдаларынга «Артыш» уруглар садының поварының дузалакчызы Чечек Макаровна Чагман, социал ажылдакчы Дензинмаа Ойдуп-ооловна Дугар, немелде соңгулдаларга хууда сайгарлыкчы Эдиски Михайлович Хуурак олар соңгуттурган.

Сайлыг сумузунуң № 3, 4 соңгулда округтарының талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадының немелде соңгулдаларынга бодун боду депшиткеннер Экер-оол Шожан-оолович Душкун-оол, почта харылзаа чериниң чолаачызы Аяс Андреевич Намажап олар депутатка соңгуткан.

Чал-Кежиг сумузунуң № 1, 6, 7 соңгулда округтарының талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадынга катап соңгулдаларның түңнелинде түр када ажыл чок Тамара Түлүшовна Лодай-оол база пенсионер Татьяна Донгаковна Оюн, Татьяна Көк-кысовна Ондар олар депутатка соңгутканнар.

Кызыл кожууннуң Шамбалыг суму баштыңының катап соңгулдалары болуп эрткен. Суму баштыңының албан-дужаалынче 3 кордакчының аразындан Эрес-оол Доржуевич Монгуш хөй үнну алгаш, суму баштыңынга соңгуткан.

Кызыл кожууннуң Кара-Хаак сумузунуң № 3 соңгулда округунуң талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадының немелде соңгулдаларынга «Аленушка» уруглар садының эмчи сестразы Ольга Колгоз-ооловна Тарган хөй үнну алгаш, депутатка соңгуткан.

Черби сумузунуң № 10 соңгулда округунуң талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадынга немелде соңгулдаларның түңнелинде уругларның болгаш элээдилерниң «Авырга» спорт школазының тренер башкызы Андрей Иргит-оолович Ооржак хөй үнну алгаш, депутатка соңгуткан.

Суклак сумузунуң № 6 соңгулда округунуң талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутадының немелде соңгулдаларынга ында кырганнар бажың-интернадының ажылдакчызы Светлана Тимуровна Донгак хөй үнну алгаш, депутатка соңгуткан.

Таңды кожууннуң Балгазын сумузунуң баштыңының хуусаазындан эрте соңгулдалары база болуп эрткен. Ол албан-дужаалче 6 кордакчының аразындан Балгазын суму баштыңының хүлээлгезин күүседип турган Айяна Николаевна Ооржак хөй үнну алгаш, суму баштыңынга соңгуткан.

Таңды кожууннуң Дүрген суму баштыңының хуусаадан эрте соңгулдаларынга ол албан-дужаалче 2 кордакчының аразындан ИХЯ-ның пенсионери Сергей Андреевич Ширижик хөй үнну алгаш, суму баштыңынга соңгуткан.

Эрзин кожууннуң Нарын суму баштыңының хуусаадан эрте соңгулдалары болуп эрткен. Ол эрге-дужаалче 3 кордакчыдан Нарын суму баштыңының хүлээлгезин күүседип турган Сергей Дамдынович Лудуп суму баштыңынга соңгуттурган.

Нарын сумузунуң № 1, 10 округтарының талазы-биле Төлээлекчилер хуралының депутаттарының немелде соңгулдаларының түңнелинде № 2 уруглар садының эргелекчизи Раиса Баадыровна Аракчаа база Нарын школазының башкызы Айма Каңооловна Нордуп олар хөй үнну алгаш, депутатка соңгутканнар.

Соңгуттурган депутаттарның хөй кезии «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада регионалдыг салбырындан депшиткен боор турар.

ШЫ...

Референдум

БҮЗҮРЕЛДИГ ШИЛИИШКИН ЧУГУЛ...

2010 чылдың апрель 11-де Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелер киирери-биле бүгү чоннуң бадылаашкынын — референдумну эрттирерин амыдыралдың негелдези деп билип турар мен. Кандыг-даа дадагалзаашкын чокка шупту соңгукчулар бадылаар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Бюджет акша-хөреңгизинге чыл санында хөй чарыгдал үндүрүп турар Улуг Хуралдың ийи палаталыг 162 депутаттарын кызыргаш, 32 депутаттыг Хоойлужудулга палатазынче шилчиирин чүүлдүг деп деткип турар мен.

Россия Федерациязының Президентизи Д.А.Медведев Москва хоорай-биле Тыва Республиканы деңнештиргеш, 300 муң ажыг чурттакчылыг Тывада 160 ажыг депутат тудуп турарын шүгүмчүлээни база чөптүг.

Россияның регионнарының парламентизиниң депутаттарының саны черле өскерлир. 500 муңдан эвээш соңгукчуларлыг болза, 15-тен эвээш эвес, 50-ден хөй эвес; 500 муңдан 1 миллион чедир соңгукчуларлыг болза, 25-тен 70-ге чедир

депутат, 2 миллионда...
соңгукчулуг болза, ...
110-га чедир депутат ...
Ынчап кээрге, бисти...
ажыг депутат тудар б...
даавыс бар-дыр бе...
болбайн канчаар. Ын...
конституцияга эди...
киирери албан.

Референдум бил...
ституцияга эдилге...
киирген соонда, Ты...
публикага Президент...
албан-дужаалын к...
апаар. Тыва Респубд...
Чазаа — күүседикчи...
ынчангаш Чазак Д...
аңгы турар ужурлу...
ону чүүлдүг деп сана...

Мооң мурнунда ...
далар үезинде деп...
соңгуттурар дээн чам...
жилерниң болгаш о...
деткикчилериниң та...
дан эпчок ходелиш...
болуп тургулааның ...
паан. Бүтпес, ...
аазаашкыннар эдер...
тар база турган. ...
күзүн болур соңгу...
үезинде частыры...
выстыкатаптавай...
зүрелдиг кижилерни...
алыры чугула.

Оолак КАРА-...
Чөөн-Хемчик ко...
Чыраа-Бажы су...

ЧААТЫ ХЕМНИҢ ИШЧИ ЧОНУ

• *Суму чагырыкчызы-биле интервью* •

Улуг-Хем кожууннуң Чааты суму чагыргазының даргазы Э.А.Маскыр-биле ужурашкаш, бистиң корреспондентивис чаатыжыларның амыдырал-чурттталгазының болгаш суурнуң өзүлде-хөгжүлдезиниң дугайында чугаалашкан. Оларның аразынга болган чугааны номчукчуларывыска сонуургаттывыс.

— Эмилия Андреевна, Чааты сумузунда амыдырал-чурттталганың байдалы кандыгыл, таныштырып көрүңерем.

— Каш чылдар бурунгаар турганы-биле деңнээрге, бистиинде амыдырал өй-тавында келген деп болур. Чон үениң негелдези-биле амыдырап-чурттап, ажылдап чаңчыга берген. Улуг-Хем кожуун чагыргазының чылдың-на үндүрүп турар түңнелдерин езугаар (рейтинг) алырга, Чааты сумузу 2 дугаар черде чоруп турар. 2008 чылда база-ла мындыг чыл түңнели-биле 5 дугаар черге турган болзувусса, 2009 чылда эки ажылдаанывыстың демдээ — 2-ги черде келгенивис ол.

— Көдээже кичээнгей улгаткан болгай, сумуңар кайы хире өзүп турарыл?

— Шынап-ла, чылдан чылче суурувус улгадып, сайзырап орар. Чаа бажыңнар кажангызындан-даа шалыпкын туттунуп эгелээн. 2008 чылда 4 бажың туттунган болза, 2009 чылда 9 бажыңның тудуу эгелээн болгаш доостурунуң кырында келген. 2010 чылда база хөй бажыңнар немежири чугаажок. Чурттакчы чон янзы-бүрү күрүне деткимчелерин ажыглап, ылаңгыя аныяк-өскен чурттаар оран-савазын тудуп ап турар апарганы өөрүнчүг. Сумуда ийи пилорама ажылдап турар, олар тудуг-суурну хөгжүдеринге улуг идигни берип турар. «Рынокта дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырары» программаның ачызында хуу сайгарлыкчыларның саны дыка өскен. Ынчалза-даа ажылын эгелеп шыдавайн турар улус база бар, олар-биле бо чылын ажылды уламчылаар бис, эгелээнин эчизинге чедирер ужурлуг.

— Аныяк херээжен чагырыкчызының эгелээшкиннерин чаатыжылар деткип, идепкейжи чоруун көргүзүп турар боор аа?

— Хөй-ниити организациялары-биле демнежип, суму чагыргазы бүгү-ле ажыктыг ажыл-ишти эгелеп турар. Шуптувус демнежип тургаш, суму иштиниң оруктарын септеп, аштап-арыглап алдывыс. Ийи кудукту база чоннуң күжү-биле септеттивис. Чоннуң социал камгалалы — база чогуур кичээнгейде. Электри энергиязының чарыгдалы дээш өре-шире көвүдээнинден чурттталга-коммунал ачы-дузазының субсидияларын алгаш, электри энергиязында өрелерин чурттакчы чон төлеп ап турар. Касса-аппараттыг контролер кожууннуң сумуларындан чүгле бистиинде бар болуп турар. Ынчангаш чонувустуң өре-ширези бо чылын эвээжээн.

— Культура-массалыг ажыл талазы-биле Чаатының ат-сураа шагда-ла алдаржаан чер-ле болгай. «Чаатының ыраажызы» республика чергелиг улуг ыры мөөрейиниң дугайында дыңнаваан кижи ховар боор деп бодап тур мен. Тыва Республиканың алдарлыг артизи апарган Борбак-оол Салчак, аныяк ыраажылар Буян Куулар, Роман Ондар, Айдаш Барыңмаа болгаш өскелерниң-даа ат-сураа оон диңмиттелип үнгенин билир бис.

— «Чаатының ыраажызы» ыры мөөрейин ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Кара-оол Донгакович Натпий-оол тургускан. 1993 чылда бир дугаар эрткен. Чаатыжыларның эң-не хүндүлээри бо кайгамчык салымчаяанныг чаңгыс чер-чурттуувус — акывыс, даайывыстың эгелеп кааны буянныг үүле-херээн бистер уламчылап тур бис. Ук мөөрей, Кара-оол Донгакович дириг турда, чылдың-на эртип турган. Энергиязы кыптыгып чоруур чаңгыс чер-чурттуувус мөөрейниң шаңнал-макталдарын бодунуң тыпканы акша-хөреңгизи-биле дуглап турган, бюджет акшазындан чаңгыс көпеек-даа ынаар чарыгдавайн, дөргүл-төрелдерин, Кызылда ажылдап-чурттап чоруур акы-дуңмаларын деткикчи ажылга киириштирип чораан кижи. Чогаалчы чок апарган соонда, мөөрейни 3 чыл болгаш-ла эрттирер кылдыр доктаадып каан.

Ниитизи-биле чугаалаарга, культура-массалыг ажылдарның шынары бедээн.Кара-оол Натпий-оол аттыг көдээ Культура бажыңында 70 олуттуг дыштанылга төвү база ажыттынган. Ында солун хемчеглер удаа-дараа эртип турар.

Хөй-ниити организацияларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп тур бис, суму чагыргазының бажыңында тускай өрээлди херээженнер организациязынга аңгылап бердивис. Чылдың түңнелдери-биле бистиң сумунуң херээженнер организациязы кызымаккай ажылының ачызында «Тыва Республиканың эң дээре ажылдыг херээженнер организациязы» деп атка төлептиг болган. Адалар чөвүлелин база тургускаш, клубта бир бичии өрээлди берип каан бис. Ол дээрге оолдар кижизидилгезинче, эр кижиниң сүлде-сүзүүн бедидеринче угланган ажылывыска улуг деткимче-дир.

— 2009 — Аныяктар чылын чаатыжылар канчаар эрттиргенил?

— Бистиинде Аныяктар чөвүлели идепкейлиг ажылдап турар. Кожуунда эртип турар «Найыралдың көвүрүү» деп көжүп чоруур культура-массалыг хемчеглерге идепкейлиг киришкеннер. Ол ажылдың түңнелин үндүрүп четтикпейн турлар боор, бир эвес билдине берген турган болза, мурнуку одуруунда-ла боор бис деп идегеп, бүзүреп тур бис.

— Оон өске кандыг солун ажылдар чоруп турарыл?

— Шагаа байырлалын чылдың-на аңгы-аңгы төрел бөлүктер ээлчежип организастап эрттирип турар кылып алган бис. Бо чылын маадыр ие Долбаакай Самбууевна Сиилиңмааның ажы-төлү — салгалдары Шагаа байырлалын организастыг, солун кылдыр эрттирдилер. Дараазында каш чылда маадыр иелер болгаш салгалдары уламчылаар кылдыр дугурушкан бис. Хөй-ниити организацияларының ортузунга «Чаа чылды...
отчугажы» деп солун бай...
эрттирип эгеледивис.

Чаа чыл байырлалында ...
сады барбайн турар ча...
«Чагырыкчының бал-маск...
деп байырлалды эрттирип ...
Бо чылын үш дугаар чы...
бал-маскарадты орган...
дывыс. Аңаа хөй ажы...
амыдырал байдалы бе...
бүлелерниң уругларын о...
дыштандырып, белекчиг...
тыпсып турар бис.

— 2010 чылда к...
кандыг солун ажы...
планнап турар силер, ...
Андреевна?

— Чаагайжыдылга ...
күштелдирер сорулгалыг ...
эки өреге», «Эң чараш...
чери», «Эң чараш кудум...
ышкаш мөөрейлерни чарл...
Оларның негелделери-би...
танышкан. Сентябрь 15-те...
дерин үндүрер бис.

— Эмилия Анд...
Маскыр суму чагы...
зының эрге-дужаалы...
ла 3 чыл ажылдап ту...
болза, чону-биле а...
чаңчыга берген чога...
удуртукчу дээрзи б...
выстан безин билдин...
Ооң эгелээшкиннери...
чер-чурттуглары ...
сумузунуң амыдыр...
талгазы солун, эки ...
дерлиг болзун дээш...
чоруу чедиишкиннер...
турары илдең-дир. ...
даа хемчеглер бо...
чаатыжылар — клуб...
чыглып кээр сон...
идепкейлиг чон. Ы...
аныяк удуртукчуг...
соңгаар-даа чону-бил...
харылзаалыг ажыл...
күзеп байырлаштым...

Светлана БА...

МЭЭҢ ТИИЛЕЛГЕМ

ОК ӨТПЕС ОЧУР

Бо чылдың январь 30-де №10 "Шын" солунда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, уттундурган камгалал сайыды, полковник Монгуш Чөвекович Сувактың дугайында делгереңгей материалды номчааш, чамдык сактыышкыннарымны аңаа немекседим.

Ынчан 1990 чылдың майның 9 турган. Бистер Ак-Туруг суурнуң кодээ Совет даргазы Ою Монгушович Седии, совхозтуң партком секретары мен, суурнуң эң улуг назылыг башкызы Василий Өлчей, Хувискаал Дамбуу, Владимир Дембирел, Николай Шамыш болгаш өскелер-даа Монгуш Чөвековичиниң чевээн чаартып, мрамор даш көжээге адын бижип чаарткан бис. Ооң езулалынга Кызылдың шериг комиссариады солдат оолдарны чоруткан. Олар автомат-биле адаштаашкынны кылганнар. Школа коллективи болгаш өөреникчилер чылдың-на ону аштап-арыглап турарын хүлээнген.

Езулалга киржип турган улуг назылыг кижилерниң чугаазындан алырга, Монгуш Чөвекович шөлээлеп турган үезинде Ак-Туругга ийи аштыг, шериг аъттыг, шериг хептиг, селемелиг кээп чораан дээр. Ооң шериг аъды чүнү-даа билир, чугаазы дыңнаар, танцылай безин бээр мал болган дижирлер. Аңаа турган улустуң малдарын мунупкаш, "Багай мал, чөржең чүве" —деп турбас дээнин чугаалаар чордулар. Чогум Ак-Туруг кодээ Совединден фронтуже чораан улус чок боор чорду.

Амгы Чаа-Хөл кожууннуң Кызыл-Даг, Чаа-Хөл сумуларындан дайынга киржип чораан улустар дириг чанып келгеннер. Оларның дугайында номнарда, солуннарда хөйнү бижээн материалдар база бар. Ынчалза-даа бо чылын Май 9-ту, Тиилелгениң 65 чылын, бүгү Россияга шыңгыы байырлап эрттирерин чазак-чагырга черлери планнап, ол талазы-биле тускай доктаалдарны хүлээп алгылаан болгаш аңаа белеткенип турар болганда, аңаа хамаарыштыр чамдык чүүлдерни база бижиир бодалдыг мен.

Мээң чер-чуртумнуң фронтучуларын маңаа адап көрейн. Ол дээрге анаа лейтенант, санитарлар салбырының командири Түлүш Шириин-оолович Хүргүлек, 2-ги взводтуң командири, старшина Андрей (Түлүш) Навачканович Сундуй, 3-кү взводтуң командири, улуг сержант Ховалыг Сегбеевич Калбак, анаа дайынчы Сат Дамчатович Даваа-Самбуу, анаа дайынчы Очур Ховалыгович Даргый-оол суглар-дыр. Олар төрээн чер-чуртунга ээп чанып келгеш, янзы-бүрү ажылдарга төлептиг ажылдап, школа, албан организация черлеринге ужуражылгаларны үргүлчү эрттирип, улус-чонунга коргунчуг дайын-чааның, өлүм-чидимниң, хоозуралдың дугайында чугаалап берип чорааннар.

Үстүнде адааным фронтучуларның аразындан Очур Даргый-оолду Ок өтпес Очур деп адаар турган. Ол Сат Бүрзекейниң командылаан пулеметчиктер взводунга турган.

Ынчан бир хүн Ровно дээш немец эжелекчилер-биле тулчуушкун дыка хөй чидириглиг болган. Ынчап турда кайы-даа таланың аткылажыры соксай бергенде, Очур боду-даа билбейн, көвүрүг кырынга үнүп келген. Немецтер оонмоон боолап-ла эгелээн, а ол кылаштап-ла орар болган. Ону көргеш, немецтер дедирленип, атккаарлай бергеннер. Очур хөй өөрүн ынчаар камгалааш, дириг арткан-даа болза, "Ок өтпеске" элээн хөй ок дегген. Ону госпитальже аппар чыдырда, кеткен хевинде ок истери хөй болган. Ынчангаш ону эштери Ок өтпес Очур дижи бергенин Эйлиг-Хем чурттуг фронтучу, ооң эжи Адыг-Түлүш Биче-кыс сактып чугаалап чораан. Ок өтпес Очурну ынчан эш-өөрүн камгалаан дидим чоруу дээш командылал чери Ада-чурттуң Улуг дайынының ордениниң бирги чергези-биле шаңнаанын дыңнаткан турган-даа болза, ол орденин чүгле 1995 чылдың май 9-та Кызыл хоорайга эккеп тывыскан.

Очур Даргый-оолдуң алыс төрүттүнген, өскен чери Чаа-Хөл кожууннуң девискээри Улуг-Хемниң оң талазында Ортаа-Хем дээр хем болур. Дайын соонда республиканың район девискээрлеринге тарамык турган МЧАЭ-ни, "Ленин, Сталинниң тугунуң адаа-биле" дээн кыйгы лозуңнар езугаар колхозтаашкыннар чер-черлерге эгелээн өйде чымыштыг ажыл-иш эгелээн.

Ок өтпес Очур улуг дайын-чаадан чер-чуртунга чанып келгеш, өске эштери-биле бир дөмей, тайбың ишке киржип, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарынга удуртур ажылдарга партияның даалгазы-биле хөй чылдарда ажылдаан. Ол Улуг-Хемниң Арыг-Бажы чурттуг Уйнук Сереновна Доспан-биле ийи дугаар өг-бүлени тудуп, 5 ажы-төлдү бодарадып өстүрген. Андрей, Клара, Света, Владимир база Александр олар чаа Чаа-Хөлде, Шагаан-Арыгда болгаш Кызыл хоорайда янзы-янзы ажылдарда ажылдап, хөй ажы-төлдерлиг чурттап чоруурлар. А кады төрээннеринден Даргый-оол Допур-оол хуузунда мал-маган азырап, дуңмалары-биле демнежип, Каа-Хемниң хөмүр-даш уургайының чоогунда кыштаглыг чурттап чоруур. Республиканың Эрзин, Каа-Хем, Улуг-Хем кожууннарынга совхозтарга улуг бухгалтерлеп, амгы үеде республиканың озал-ондактар медицназының шугумунда Даргый-оол Алдын-оол 67 харны харлапкан ажылдап чоруур. А эң бичии дуңмазын Татьяна дээр. Ол Московның Тимирязев аттыг академиязының экономика салбырын доскаш, Кызылда ажылдап чоруур.

Ок өтпес Очурнуң адын Шагаан-Арыг хоорайның шериг комиссариадының тургусканы мемориал-тураскаал самбыразында өске бүгү фронтучу эштериниң аттары-биле алдын үжүктер-биле бижээн. Ол – Ада-чурт дайынының I, II чергезиниң, ТАР орденининң болгаш хөй медальдарның эдилекчизи.

Тиилелгениң 65 чыл оюн демдеглээр улуг байырлалче чоокшулап орар болганывыста, чаңгыс арткан фронтучу эневис Вера Чүлдүмовна Байлакка, фронтучуларның ажы-төлүнге, фронтучуларга деңнеп каан амгы үениң чер-черде дайын хөделиишкиннеринге киржип чораан эрес-дидим чүректиг дуңмаларымга, оларның өг-бүлезинге, бүгү төрелдеринге солун дамчыштыр байырымны чедирдим.

Мартыс ДАПЫК,
күш-ажылдың хоочуну.

КОЛ СОРУЛГА – ПЕНСИЯ ЭРГЕЛЕРИН КАМГАЛААРЫ

Пенсия фондузунуң салбырының ажыл-чорудуунуң кол угланыышкыннары — пенсияларны үе-шаанда тыпсыры болгаш бээри; стаж база камгаладылга дадывырларының дугайында хуузунда медээлерни чыыры; ол медээлерни камгаладылгалыг кижилерниң тускайжыткан агар саннарынче кииири; күрүнениң социал дузаламчызы херек кижилерниң федералдыг даңзызының регионалдыг кезиин харыылаары; камгаладылгалыг кижилерниң пенсия эргелерин бодарадып үнелээри; пенсионерлерниң социал деткимчезин чорударынга киржири; ие капиталынга күрүне сертификаттарын бээри; база январь 1-ден – федералдыг социал немелде төлелге айтырыгларын харыылаары-дыр.

Пенсия фондузунуң ажылының бир кол, онзагай сорулгазы камгаладылгалыг кижилерниң пенсия эргелерин камгалаары болгаш камгаладылга дадывырлары үе-шаанда кирген турарын хандырары болур. Пенсия фондузунуң бюджедин камгаладыкчылардан кирер камгаладылга дадывырлары бурдуруп турар. Амгы үеде Тывага 16718 камгаладыкчылар, ол санда 6010 ажыл берикчизи-камгаладыкчылар бүрүткеткен. 2009 чылда Пенсия фондузунуң салбырының бюджединче 1615,6 млн. рубль орулга кирген азы планнаттынган көргүзүг 109 хуу күүсеттинген, 2008 чыл-биле деңнээрге, 227,7 млн. рубль (16,4 хуу) хөй кирген.

Пенсия фондузунуң ажылының база бир кол угланыышкыны — тускайжыткан хуу учетту чорудары. Ону дээштиг чорударынга амгы үениң чаа технологиялары (информацияны электроннуг хевирге дамчыдары) ажыктыг болгаш ажылга саат болдурбазынга кончуг дузалыг. Электроннуг информация дамчыдылгазын Улуг-Хем, Эрзин, Чаа-Хөл, Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга кожууннарда болгаш Ак-Довурак хоорайда Пенсия фондузунуң эргелелдери эки организастаан. Бо үеде салбырже информацияның 73 хире хуузу электроннуг хевирге кирип турар. Моон соңгааргы сорулга — ону 100 хуу чедирери.

2010 чылдан камгаладылга дадывырлары Пенсия фондузунче дорт кирип эгелээни ажыл берикчилеринге улуг харыысалганы онаап турар. Келир үедеги пенсияның хемчээли ажыл берикчилериниң ажылдакчылары дээш шилчидип турар камгаладылга дадывырларының түңүнден дорт хамаар-жыр. Ынчангаш дадывырны төлевези азы саададыры — бүдүрүлге, организацияларның ажылдакчыларының пенсия эргелерин хажытканы болур.

Хөй өрелиг организациялар: «Чаагайжыдылга» муниципалдыг бүдүрүлге, «Кызыл ЧЭТ» акционерлиг ниитилел, «Рестопсбыт», «Кызыл» аэропорту болгаш өскелер-даа. Сандарап-дүжүп турар организацияларның өрези база улуг. Оларга Хову-Аксы ЧЭТ-ти, «Ак-Довурак ЧЭТ» бүдүрүлгези, «Тыва даг-дүгү», «Бистиң бажыңывыс» муниципалдыг бүдүрүлге, «Тываавиа шугумнар» хамааржыр.

2010 чылдың январь 1-де байдал-биле республикада 77576 пенсионер бар, оларның 71 хуузу азы 40189 кижи назы-хар четкени-биле пенсия ап турар.

Январь 1-де байдал-биле пенсияның ортумак хемчээли 6631 рубль болуп турар, назы-хары четкен пенсионерлерниң — 8028 рубль, күрүнеден пенсия хандырылгалыг улустуң 5111 рубль болуп турар. 2009 чылдың дургузунда пенсияларның ортумак хемчээли 1727 рубльге өскен.

Чаа чыл мурнунда кыска хуусаада валоризация санаашкыннарынга кончуг улуг ажыл кылдынган. Ону 55386 кижиге кылган. Валоризация езугаар күш-ажыл пенсиязынга ортумак өзүлде 701 рубль болган.

База бир чугула сорулга — пенсия назыны чоокшулаан кижилер-биле ажыл, оларның пенсиязын үе-шаанда тыпсыры. Эрткен чылын пенсия тыпсыр дугайында 10996 билдириишкин кирген. Ындыг билдириишкиннер саны барык ийи катап улгаткан, ол азыракчызын чидирген 18 харга чедир социал пенсия ап турган уруглар хүндүскү өөредилге черинде өөренип турар болза, социал пенсияны 23 харга чедир алыр кылдыр узатканы-биле холбашкан. Оон аңгыда азыракчызын чидиргениниң чамдык пенсия алыкчылары күш-ажыл пенсиязындан ойталааш, хемчээли улуг база ажыктыг социал пенсияже шилчип турарының ужун билдириишкиннер саны көвүдеп турар.

Пенсия фондузунуң ажылының база бир солун угланыышкыны — ие капиталы. Эрткен чылын ооң дузазы-биле 221 өг-бүле бажың-балгат садып алган чээлизин, ипотеказын төлээр, харын-даа чамдыктары банк-биле үзе санажыптар аргалыг болган. Ие капиталынга сертификаттар алганнарның саны немежип, 12 муң чедип турар.

Эрткен чылын ие капиталының дузазы-биле 221 өг-бүле бажың-балгат садып алган чээлизин, ипотеказын төлээр, харын-даа чамдыктары банк-биле үзе санажыптар аргалыг болган. Ие капиталынга сертификаттар алганнарның саны немежип, 12 муң чедип турар.

213 дугаар федералдыг хоойлу езугаар пенсиязы болгаш социал чиигелделери акша хевиринге катай пенсионерниң амыдыраар адаккы хемчээлинден эвээш орулгалыг ажылдавайн турар пенсионерге немелде социал төлевирни кылыр ужурлуг. Тывада ол хемчээлди 4565 рубль кылдыр тургускан, а ниити Россия деңнелинде — 4780 рубль. Ынчангаш пенсионерниң амыдыраар адаккы хемчээли ниити Россия деңнелинден куду болганда, Тывада федералдыг социал немелде төлелгени тургускан. Республикада ол төлевирни январь айдан 15923 ажылдавайн турар пенсионер ап эгелээн. Январь айда ол ниитизи-биле 16 млн. рубль болган.

База бир улуг ажыл — күрүнеден деңге акшаландырыышкын программазының боттанылгазы. Ол программада 7 муң ажыг кижи киржип турар. Олар эрткен чылын пенсиязының чыылдалыг кезээнче эки тура-биле 20 млн. рубль түңге немелде камгаладылга дадывырларын кииирген. Бо талазы-биле Тыва Россияда 4 дугаар мурнуку черде турар. Ол ышкаш «2009 чылда Сибирь федералдыг округта эң дээре Россияның Пенсия фондузунуң эргелели» деп конкурска Пенсия фондузунуң Таңды районда эргелели (начальниги Долаана Сарыглар) тиилекчилерниң санынче кирип, ийиги черни алган.

2010 чыл — Улуг Тиилелгениң 65 оюнуң чылы. Ол онзагай байырлалга уткуштур салбырда ажыл хемчеглери планнаттынган: хоочуннарның бажыңнарынга чедип барып, консультацияны кылып турар база «хоочуннар» деп бааза көргүзүглери-биле ажыл чоруп турар. Ажылдың чугула сорулгазы — чаңгыс-даа хоочунну, пенсионерни кичээнгей болгаш сагыш човаашкын чок арттырбазы, кижилерниң үе-шагын камнаары, оларга Пенсия фондузундан шынарлыг ачы-дузаны чедирери, Пенсия фондузунга хамаарылгалыг кижи бүрүзү-биле кичээнгейлиг, сагыш човангыр болуру, оларга эптиг, таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Моон-даа соңгаар Пенсия фондузунуң мурнунда күрүнениң салган улуг сорулгаларын күүседиринге ооң Россияның Пенсия фондузунуң Тывада салбыры улуг үлүүн киирип, пенсия хандырылгазының болгаш камгаладылгазының талазы-биле ажылды шынарлыг, бедик деңнелдиг чорудар.

Баяна ТУГУР-ООЛ,
Россияның Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының даргазы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар Тыва Республиканың Чазак комиссиязының болгаш ооң составының дугайында Дүрүмнерни бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 27-де №755 доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың август 13 №392 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар Тыва Республиканың Чазак комиссиязының составын капсырылгада киирген езугаар чаа редакция-биле доктаадып, «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар Тыва Республиканың Чазак комиссиязының болгаш ооң составының дугайында Дүрүмнерни бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 27-де №755 доктаалынга өскерилгелерни киирер.

2. «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар Тыва Республиканың Чазак комиссиязының болгаш ооң составының дугайында Дүрүмнерни бадылаарының дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 27-де №755 доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың январь 16-да №7 доктаалын, «Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар Тыва Республиканың Чазак комиссиязының составынга өскерилгелер киирериниң дугайында» 2009 чылдың январь 26-да хүлээп алган №9 доктаалын күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың август 13-те №392 доктаалынга капсырылга

Тыва Республиканың девискээринге орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар Тыва Республиканың Чазак комиссиязының СОСТАВЫ

Иргит Ш.С. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, даргазы;

Байкара В.Э. — Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы, дарганың оралакчызы;

Саая О.С. — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекизиниң болгаш харылзаа сайыды, дарганың оралакчызы;

Романова И.В. — Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекизиниң болгаш харылзаа яамызының килдис даргазы, секретарь;

Артына А.К. — Тыва Республиканың экономика сайыдының бирги оралакчызы;

Афлитонов Э.К. — Россия Федерациязының Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада Кол эргелелиниң даргазының бирги оралакчызы (чөпшээрежилге-биле);

Балуев Н.К. — Тыва Республикада Күрүнениң автоорук хайгааралының эргелелиниң удуртукчузу (чөпшээрежилге-биле);

Грейсеров И.Ю. — Тыва Республиканың орук-транспорт комплекизиниң болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы;

Квашин С.И. —«Тываавтодор» ГУ УАД-тың кол инженери;

Монгуш С.С-Б. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң чөвүлелиниң секретариадының удуртукчузу;

Ооржак В.О. — Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының эргелел начальниги;

Санаа С.С. — «М-54 «Енисей» автомобиль магистралының эргелели» күрүне албан чериниң начальниги;

Сат В.В. — Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы (чөпшээрежилге-биле);

Сат В.Д. — Тыва Республикада ИХЯ-ның ОШАЧКИЭ-ниң начальниги (чөпшээрежилге-биле);

Суван-оол О.Н. — Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының оралакчызы;

Успун М.И. — Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының килдис даргазы;

Ховалыг Д.А. — Тыва Республиканың кадык камгалал яамызының Тываның катастрофалар медициназының төвүнүң даргазы;

Черноусов В.Н. — Тываның күрүне университединиң «Автомобильдер болгаш автомобиль ажыл-агыйы» кафедразының эргелекчизи (чөпшээрежилге-биле).

2005 чылдың январь 1-ге чедир даңзыга туруп алган, чурттаар оран-савазын экижидери негеттинип турар Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының база дайынчы хөделиишкиннериниң хоочуннарының, инвалидтерниң база инвалид уругларлыг өг-бүлелерниң аразындан Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның тус-тус категорияларынга чурттаар оран-сава садып алыр (тудуп алыр) субсидиялар бээр талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының составынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың сентябрь 8 №438 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

2005 чылдың январь 1-ге чедир даңзыга туруп алган, чурттаар оран-савазын экижидери негеттинип турар Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының база дайынчы хөделиишкиннерниң хоочуннарының, инвалидтерниң база инвалид уругларлыг өг-бүлелерниң аразындан Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның тус-тус категорияларынга чурттаар оран-сава садып алыр (тудуп алыр) субсидиялар бээр талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың декабрь 13-те үндүргени №1415 доктаалы-биле бадылаттынган составынга бердинген капсырылга езугаар чаа редакторлааны-биле өскерилгелерни киирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

2010 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас эмчи дузазын көргүзериниң күрүне магадылалының программазын бадылаарының дугайында

2010 чылдың декабрь 22 №639 Кызыл хоорай

Хамаатыларның кадыын камгалаарының дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының үндезиннерин, Россия Федерациязының «Россия Федерациязының хамаатыларынга 2010 чылда халас эмчи дузазын чедирериниң күрүне магадылалының программазы» деп 2009 чылдың октябрь 2-де үндүргени №811 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Бердинген 2010 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас эмчи дузазын көргүзериниң күрүне магадылалының программазын, аңаа капсырган 2010 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас эмчи дузазын көргүзериниң күрүне магадылалының программазынче кирбейн турар эмчи дузазының (төлевирлиг дуза) даңзызын бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың ажылдавайн турар чурттакчы чонунуң албан эмчи камгаладылгазынга төлевирлерни 2010 чылда Тыва Республиканың республика бюджединде айыттынган сорулгаларга көрдүнген хемчээлге Тыва Республиканың Ыяап-ла эмчи камгаладылгазының фондузунче чогуур үе-шаанда чорудар.

3. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы:

2010 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунга халас эмчи дузазын көргүзериниң күрүне магадылалының программазында бадылаттынган республиканың хоорай округтары, муниципалдыг районнарының (кожууннар) девискээринге эмчи дузазын чедирер кылдыр доктааттынган күрүне даалгазының хемчээлдериниң күүселдезин хыналдага алыр;

Тыва Республиканың медицина организацияларының чедирип турары эмчи... зының шынарының эргелел аайы-би... налдазын чорудар.

4. Тыва Республиканың Кадык ка... яамызы, Тыва Республиканың Ыяап-л... камгаладылгазының фондузу албан... камгаладылгазының акша-хөреңгизин... эмчи камгаладылгазының система... кирип турар эмнелге-профилактика ... риниң чогуур сорулгаларже баз... ажыглап турарын хыналдага алыр.

5. Тыва Республиканың Кадык ка... яамызы бердинген доктаалды «Тув... правда» болгаш «Шын» солуннар... ладыр.

6. Бердинген доктаалдың күүсе... хынаар хүлээлгени Тыва Республ... Чазааның Аппарадының комплекстиг... хогжүлде эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның ... зының оралакчызы А.ДАМБА-ХУ...

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 12-де №... доктаалынга өскерилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың декабрь 30 №664 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң 2009 чылдың июль 17-де хуралының түңнели-биле Россия Федерациязының Президентизиниң даалгазын күүседири-биле болгаш ведомстволар аразының башкарылгазын боттандырар, күрүнениң аныяктар политиказын чорударынга күрүне эргечагыргазының, тус чер бот-башкарылганың органнарының, хөй-ниитичи ажыл-чорудулга черлерниң чаңгыс аай хөделиишкиннерин хандырар, аныяктар политиказының эргелеп-башкарылга системазын чаартыр талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың июль 12-де «Тыва Республиканың Чазааның чанынга Аныяктар политиказының талазы-биле ведомстволар аразының күрүне комиссиязын тургузар дугайында» №724 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) Адында:

«Ведомстволар аразының» деп сөстерни «Ниити-күрүне» деп сөстер-биле солуур;

«күрүне» деп сөстү ап кааптар;

2) Дүрүмде:

а) адында:

«Ведомстволар аразының» деп сөстерни «Ниити-күрүне» деп сөстер-биле солуур;

«күрүне» деп сөстү ап кааптар;

б) 1.1. пунктуну дараазында эдилге-биле бижиир:

«1.1. Тыва Республиканың Чазааның чанында Аныяктар политиказының талазы-биле ниити-күрүне комиссиязы (моон соңгаар— комиссия дээр) ведомстволар аразының таарыштырып башкарылгазын, комиссияның тургусканы сорулгаларны боттандырарының аргаларын ажылдап кылырын, ...радаттынган мурнады боттандыры... ның болгаш стратегтиг угланыышкы... кызыгаарынга хөделиишкиннерни... ларын ажылдап кылырын, а ол ыш... тус хемчеглерниң боттандырыыш... эргелеп-башкарылганың контролю... рарын боттандырар.»;

в) «Комиссияның кол-кол сорул... 2 кезекте:

чедиги абзацты ап кааптар;

дараазында уткалыг чедиги... болгаш тоску абзацтарны немээр:

«аныяктар политиказын эргеле... рылгазының системазын чаартыр, кү... болгаш аныяктар ниитилежилге... ажыктыг кады ажылдажылгазының... рын күштелдирер талазы-биле сан... ажылдап кылыры;

республикага аныяктар-биле аж... зы-биле албан черлериниң инф... туразын хөгжүдеринге идиг бээри...

аныяктарның хөй-нииити сектору... сайзырадырынга идиг бээриниң бол... далдар тургузарының айтырыглар... лазы-биле муниципалдыг тургу... сүмелерни ажылдап кылыры.»;

г) 3.1. пунктуда:

«б» иштики пунктуда «.» демд... демдек-биле солуур;

дараазында уткалыг иштики «в»... немээр:

«в) республикада аныяктарны... лының дугайында Тыва Республик... зааның Даргазынга доктаамал ды...

д) 4.5. пунктунуң дөртку абзаз... деп санны «7» деп сан-биле солу...

3) Комиссияның составын да... эдилге-биле бижиир:

«Тыва Республиканың Чазааның чанында Аныяктар политиказы... талазы-биле ниити-күрүне комиссиязының СОСТАВЫ

Дамба-Хуурак А.П. — Тыва Республиканың Чазааның Даргзның оралакчызы, даргазы;

Морозов П.А. — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды, дарганың оралакчызы;

Ондар У.С. — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчызы, харыысалгалыг секретарь;

Байкара В.Э. — Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Волгина Л.Л. — Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Гришеленок А.Г. — Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды;

Дартай А.В. — Кызыл хоорайның мэриязының аныяктарның хөй-нииити палатазының даргазы (дугуржулга езугаар);

Доржу Ш.А. — «Россияның аныяктар эвилели»хөй-нииити организациязының «Тываның аныяктар эвилели» регион салбырының даргазы (дугуржулга езугаар);

Кан В.С. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Аныяк эртемденнер болгаш специалистер чөвүлелиниң дар... оралакчызы (дугуржулга езугаар)...

Күжүгет К.Д. — Тыва Респуб... кадык камгалал сайыдының оралак... хүлээлгезин күүседип турар;

Күжүгет Р.Б. — Тыва Республик... рээженнер эвилелиниң даргазы (д... езугаар);

Куулар А.Ю. — «Дээди өөред... лериниң доозукчуларының респуб... тыжыышкыны»хөй-нииити организа... удуртукчузу (дугуржулга езугаар...

Куулар О.Д. — Тыва Республика... ажыл болгаш социал политика са... оралакчызы;

Лопсан А.Л. — «Тыва Респу... ипотека болгаш чуртталга шөлү... бээр талазы-биле агентилел» АА... ректору;

Монгуш К-Д.А. — Тыва Респу... аныяктар чазааның даргазы (ду... езугаар);

Олчат-оол В.С. — Барыын-Хе... жууннуң аныяк башкыларының «Ча... деп каттыжыышкынының уду... (дугуржулга езугаар);

Ооржак М.Ч. — Тыва Респу...

Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директору;

Салчак Д.Д. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының парлалга секретары;

Сандый А.Т. — Республиканың уругларның «Салгал» хөй-ниити организациязының удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Сарыг-Хаа Ч.К. — Тыва Республиканың культура болгаш туризм сайыдының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар;

Стороженко А.А. — Тываның күрүне университединиң кижизидилге ажылының талазы-биле проректору;

Сонам Э.М. — «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның ТРС күүскомунуң удуртукчузу (дугуржулга езугаар);

Чаж-оол В.С. — Тыва Республиканың Чонну ажылга хаара тудар күрүне албаны агентилелдиң директору;

Чигжит Р.Д-С. — Тываның күрүне университединиң профэвилел организациязының даргазы (дугуржулга езугаар);

Юй А.М. — Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр талазы-биле агентилелдиң директору.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН

Күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеткен федералдыг органынга хамааржыр өөредилге албан черлеринден болгаш эртем организацияларындан аңгыда өөредилге албан черлериниң болгаш эртем организацияларының, а ол ышкаш оларның филиалдарының күрүне аккредитациязын чорудар талазы-биле күрүнениң ачы-дузазын чедирерин дамчыткан Тыва Республиканың Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албаның Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 8-те №254 доктаалы-биле бадылаттынган Административтиг регламентизинге өскерилгелер киирериниң дугайында

2009 чылдың ноябрь 7 №553 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын федералдыг хоойлужудулгаларга дүүштүрери-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеткен федералдыг органынга хамааржыр өөредилге албан черлеринден болгаш эртем организацияларындан аңгыда өөредилге албан черлериниң болгаш эртем организацияларының, а ол ышкаш оларның филиалдарының күрүне аккредитациязын чорудар талазы-биле күрүнениң ачы-дузазын чедирер ажылды шилчиткен Тыва Республиканың Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албаның Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 8-те «Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының болгаш Тыва Республикага Өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанның күрүне ачы-дузазын (күрүне хүлээлгелерин күүседириниң) чедирериниң Административтиг регламентизин бадылаар дугайында» №254 доктаалы-биле бадылаттынган Административтиг регламентизинге дараазында өскерилгелерни киирер:

а) 3 пунктуга дараазында утказыг абзацты немээр:

«Күрүне ачы-дузазын Албан күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр төлевирлиг үндезинге чедирер.»;

б) 11 пунктунуң бирги абзазында «Албанның канцеляриязы» деп сөстерни «Албан» деп сөс-биле солуур;

в) 20 пунктуга дараазында утказыг абзацты немээр:

«Тыва Республиканың девискээринге ындыг хевирлиг өөредилге албан черлеринге доктаадып тургускан негелделеринге өөредилге албан чериниң байдалының, хевириниң, категориязының ортумак көргүзүглеринге ажыглап турар негелделеринге кииртинген тургузукчу документилерниң чүүлдешпес болза, күрүне аккредитациязын кылырындан ойталаарының барымдаазы болур.».

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының саң-хөөнү эргелеп-башкарарының шынарын болгаш төлевир кылыр аргаларын бал барымдаалап үнелээриниң методиказын бадылаарының дугайында

2009 чылдың июнь 25 №305 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының хөй-ниитиниң саң-хөөзүн эргелеп-башкарып турарының шынарының болгаш төлевир кылыр аргаларының мониторингизин организастаар, бюджет чорудулгазының болгаш бюджеттер аразының харылзааларының ажыктыын бедидер сорулга-биле, Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 9-та «Тыва Республиканың регион саң-хөөзүн чаартырының программазын бадылаар дугайында» №713 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының саң-хөөнү эргелеп-башкарарының шынарын болгаш төлевир кылыр аргаларын бал барымдаалап үнелээриниң мында кошкан методиказын бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы дараазында чүүлдерни хандырар:

Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының саң-хөөнү эргелеп-башкарарының шынарын, төлевир кылыр аргаларын үнелээрин чыл санында болгаш чартык чылдап бо доктаалдың 1 пунктузунда айыттынган методика езугаар кылып чорудар;

Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорай округтарының саң-хөөнү эргелеп-башкарарының шынарын болгаш төлевир кылыр аргаларын үнелээниниң түңнелдерин Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының албан-езузунуң сайтызынга, Интернет четкизинге киирер.

3. Бо доктаалдың күүселдезин Тыва Республикага бюджетти түңнелдиг болурунче угланган планнаашкынны ажылдап киирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Ведомстволар аразының комиссиязынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республикада 2009 чылда назы четпээннерниң кадыкшыдылгазының, чайгы дыштанылгазының чорудулгазының түңнелдериниң болгаш 2010 чылда чайгы кадыкшыдылга кампаниязының белеткелиниң талазы-биле хемчеглерниң дугайында

2009 чылдың декабрь 7 № 600 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республикада 2009 чылда назы четпээннерниң кадыкшыдылгазының, чайгы дыштанылгазының чорудулгазының түңнелдериниң болгаш 2010 чылда чайгы кадыкшыдылга кампаниязының белеткел талазы-биле хемчеглерниң дугайында Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының сайыды П.А. Морозовтуң медээзин хүлээп алыр.

2. Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Кызыл, Каа-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның база Кызыл хоорайның чайгы кадыкшыдылга кампаниязын эки организастаанының талазы-биле дуржулгазын демдеглээр.

3. 2010 чылда Тыва Республикада уругларның болгаш аныяктарның чайгы дыштанылгазын, кадыкшыдылгазын организастаар талазы-биле хемчеглерниң планын бадылаар.

4. 2010 чылда албан чериниң (лагерьниң) коштунган паспортунуң хевирин бадылаар.

5. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш Социал политика яамызы уругларның дыштаныр лагерьлериниң даңзызын чорудар болгаш 2010 чылда Тыва Республикада уругларның кадыкшыдылга кампаниязының чорудулгазының мониторингизин Россия Федерациязының социал хөгжүлде болгаш кадык камгалал яамызының социал камгалал департаментизинче квартал санында отчеттуг үениң дараазында айның 15-тиң хүнүнге чедир көрдүнген капсырылга езугаар хевир-биле медээни бээр.

6. 2010 чылда уругларның кадыкшыдылгазының болгаш дыштанылгазының боттандырылгазын база акшаландырыышкынын организастаар талазы-биле хемчеглерни Тыва Республиканың Кадык камгалал болгаш Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамыларын долу эргелиг органнар кылдыр тодарадыр.

7. Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың Чазаанга өөренип көөрү-биле 2009 чылдың декабрь 15-ке чедир:

— ажыл берикчилериниң, ачы-дуза көргүзер организацияларның болгаш оон-даа өске спонсорлар-биле кады акшаландырыышкынын болдунары-биле путевкалар ортээниң акшаландырыышкынының механизмин;

— уруглар санаторийлериниң болгаш бүдүн чыл дургузунда ажылдап турар санаторлуг кадыкшыдылга лагерьлериниң, хоорайдан дашкаар лагерьлерниң, уругларның хүндүс турар лагерьлерниң путевкаларының ортээниң нормативтерин;

— путевкаларны бээриниң болгаш алырының, бот садып алган путевкаларның компенсацияларын болгаш ортээниң чурумун;

— республика бюджединиң акша-хөреңгизи-биле садып алган путевкаларлыг уругларның кадыкшыдылга албан черлериниң хевирлерин тодарадырын ажылдап тургускан болгаш киирген турар.

8. Дараазында доктаалдарны:

— Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 21-де «Тыва Республикада 2007 чылда чайгы кадыкшыдылга кампаниязының чорудулгазының болгаш ооң экижидилгезиниң талазы-биле хемчеглерниң чорудулгазының дугайында» № 829 доктаалды;

— Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың апрель 16-да «Тыва Республикада 2008 чылда уругларның дыштанылгазының, кадыкшыдылгазын болгаш хостуг үезин хаара тудар талазы-биле хемчеглерниң дугайында» № 230 доктаалын;

— Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың май 31-де «Тыва Республикада 2008 чылда уругларның дыштанылга, кадыкшыдылга лагерьлериниң болгаш хостуг үезин организастаар талазы-биле хемчеглерниң реестрин бадылаар дугайында» № 338 доктаалын;

— Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 18-те «2008 чылда Тыва Республикада чайгы лагерьлерниң, назы четпээннерниң кадыкшыдылгазы база хостуг үезиниң чорудулгазының түңнелдериниң болгаш 2009 чылда чайгы кадыкшыдылга кампаниязының белеткелиниң талазы-биле хемчеглерниң дугайында» № 754 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«Тывакиновидеоцентр» күрүне албан черин дүжүрериниң дугайында

2009 чылдың декабрь 17 № 614 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. «Тывавидеоцентр» күрүне албан черин дүжүрер.

2. Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының 2009 чылда көрдүнгени-биле ведомство адаанда күрүне албан черлериниң ажыл-чорудулгазын хандырары-биле дүжүрер хемчегниң акшаландырыышкынын Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизи-биле хандырар.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызынга:

«Тывавидеоцентр» күрүне албан черин дүжүрер комиссияның составын бадылаар;

«Тывавидеоцентр» күрүне албан черин дүжүрери-биле холбашкан өске хемчеглерниң чорудулгазын Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы-биле кады боттандырар;

Дүжүрер хемчеглерниң соонда ажыглалга арткан республиканың өнчүзүнге хамааржыр эт-хөреңгиниң улаштыр ажыглаарының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызынга бээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнеден башкарар талазы-биле албаның структуразын бадылаарының дугайында

2009 чылдың декабрь 30 № 663 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың декабрь 7-де «Тыва Республиканың 2010 база дараазында чылдарда күүсекчи эрге-чагырга органнарының болгаш күрүне органнарының кызыгаарлыг санын бадылаарының дугайында» № 267 Чарлыынга үндезилеп, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнеден башкарар талазы-биле албаның структуразын бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың сентябрь 15-те «Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнеден башкарар талазы-биле албаның структуразын бадылаарының дугайында» № 534 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың декабрь 30-де № 663 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш күрүнеден башкарар талазы-биле албаның СТРУКТУРАЗЫ

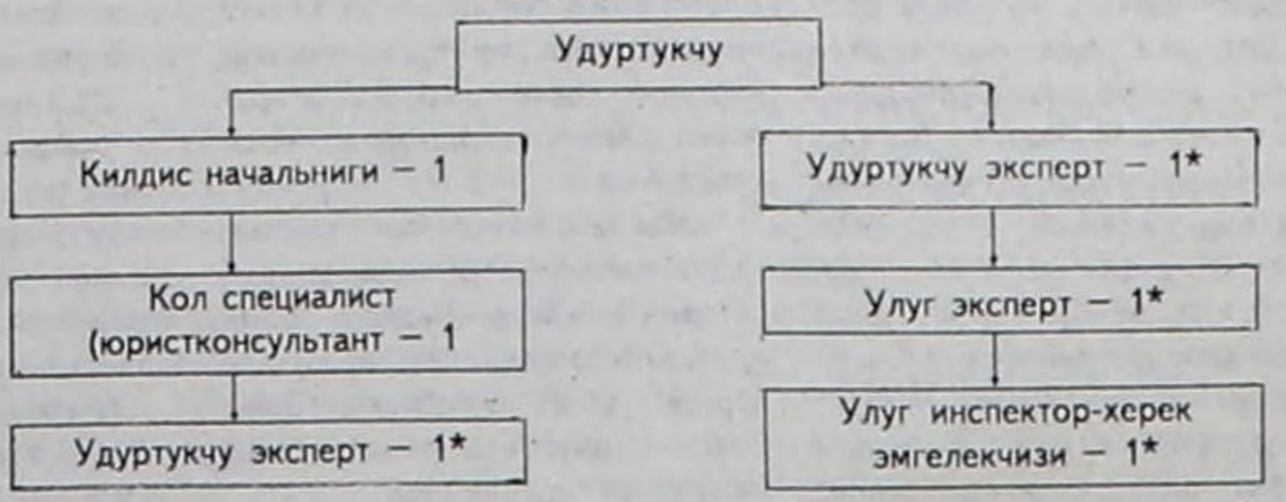

Шуптузу 7, оларның аразында күрүне хамааты ажылдакчылары — 3 кижи,
* — күрүне хамааты албаның албан-дужаалынга хамаарышпас албан-дужаалдар — 4 кижи.

Эживистиң юбилейинге

АРБАНЫҢАР ЧОНУ СЕҢЭЭ...

Кыш адакталып турда «Ак-Эрик» колхозтуң малчыннарының чымыштыг бир ажыл хүнүнде малчын коданга кээп, аалдың ээлери-биле ажыл-иш дугайында хөөрежип олурувуста, хураган куспактап алган аныяк кижи бо кирип келди. Тон даштындан кедип алганы көк өңнүг халадын эде туптушаан, өгде олурганнар-биле мендилежирге, дораан танып кааш: «Па, Көдээ ажыл-агыйы яамызынга ажылдап турар деп дыңнааным чаңгысклассчы эживис Борбак-оол Балчыр канчап бо коданда сакманчылай бергени ол?» — деп, элдепсиндим. Эжишкилер дашкаар үнгеш, үр-ле хөөрешкен бис.

1959 чылда Самагалдай ортумак школазын доозупкаш, Белоруссияның Березовка хоорайга шериг херээн эрттиргеш, бодунуң күзеп чораан мергежилин чедип алыры-биле Новосибирскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң зоотехния факультединге кирип алгаш, ону 1967 чылда дооскан.

Өскен чери «Чодураа» совхозунга ажылдаар күзел-биле чедип кээрге, кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Сарыглар Хувискаалдың: «Чодураада» зоотехник Ларион Аракчаа бар-ла болгай» — дээни ону ундаратпаан-даа.

Барыын-Хемчиктиң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Темир-оол Монгуш аныяк специалисти «Большевик» совхозтуң директору Александр Шаалыже чоруткан.

Аныяктар-биле ажылдап билир, оларны көдээ ажыл-агыйның езулуг специалистери кылдыр кижизидеринге улуг үлүүн киирип чоруур Александр Шаалы Борбак-оол Балчыр-биле ажыт-чажыт чокка хөөрешкеш, «Большевик» совхозтуң кол зоотехнигинге ажылдадып алгаш, ону зоотехниктиң белен эвес ажылынга шуут өөредип, үнелиг саналдарын киирип чорааның Борбак-оол Балчарович ам сеткил ханыышкын-биле чугаалап орар.

Бир катап Көдээ ажыл-агый яамызындан Иван Максимович Сувандии телефоннап келгеш, яамыга зоотехниктеп ажылдаарын сүмелээн. Ооң соонда яамының уксаажыдылга станциязының кол зоотехнигинге он ажыг чылда ажылдаан.

Ажылынга бердинген, арга-дуржулгалыг Борбак-оол Балчарович ооң соонда улам депшип, Көдээ ажыл-агый яамызының кол зоотехнигинге, сайыттың бирги оралакчызынга чедир ажылдааш, Новосибирскиниң мал ажылының институдунуң аспирантуразын бот-өөредилге-биле доозуп, көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады деп эртем адын чедиишкинниг камгалап алган.

2002 чыл. Ажылынга кызымак, бердинген, салган соруун күүсетпээнде тура дүшпес бүдүштүг Борбак-оол Балчаровичиниң ажыл-амыдыралынга белен эвес шылгалдаларны ынчан таварыштырган. Өг-бүлезиниң аайы-биле ол Эрзинниң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигинге ажылдап эгелээн. Ынчан ол кожуун 25 миллион рубльдиң өрезинге туттурган турган. Ооң-биле чергелештир оларның ажылдап эгелээни баштайгы чылының кыжы эвээш эвес бергелерни таварыштырып, хар безин апрельге чедир чагган. Чоннуң кызымак ажылының, тура-соруунуң ачызында бергелерни Тываның Чазааның улуг дузазы-биле ол кышты ашканын кол зоотехник чугаалап олурду.

Ниитиниң малының баш санын өстүрер дээш кызымак ажылдап чоруур малчыннарның идегелдиг удуртукчузу, дузалакчызы, сүмелекчизи, мал ажылының организакчыларының бирээзи Борбак-оол Балчарович Балчырның мал ажылынга ажылдап чорааның кашла чылдарын маңаа чырыдарың кызыттым. Бир эвес ооң мал ажылы-биле холбашкан 48 чылының дугайын чугаалаар болза, улуг төөгү болуру чугаажок.

Куран — чүгле Тес-Хемниң эвес, а республиканың эң чараш бойдус-чурумалдыг черлериниң бирээзи. Ылаңгыя чайгы үеде ооң девискээри ногаан хевис-биле шыптынган ышкаш көстүр.

Шаандагының эрги чаңчылдарын езугаар чурттап чораан каш санныг өг-бүлелер (староверлер) ыңай-бээр көжүп чораан соонда, малчын араттар маңаа көжүп кээп, малын малдап, тудуг-суурну улам хөгжүткени-биле Куран суур маңаа үндезилеттинип, ам мырыңай Куран арбанның төвү апарган.

Бир-тээ, бо материалдың кол маадыры Куранда чурттап чоруур болганда, ол суурнуң чурттакчыларының чамдыктарының ажыл-ижин маңаа база каксы-даа бол, чугаалаксаан мен.

Амгы үеде Куран суурда (арбанда) 20 ажыг өг-бүледе 70 ажыг кижи чурттап турар. Оларның хөйле кезии — пенсионерлер, 20 ажыг — аныяктар. 400 шаа хойлуглар безин бар. Ынчангаш Шагаачы Диинмей, Алексей Кенен-оол, Артнаев, Николай Аракчаа, Пушкин Даваа, Оюн Алей болгаш өскелер-даа хуузунда 20-ден 400 баш чедир хойлдарлыг. А Биче-оол Соян, Борбак-оол Балчыр, Василий Натпит-оол, Клара Данзычы, Ужар-оол Багай-оол, Александр Кенен-оол, Авый-оол Симчит, Николай Аракчаа, Кунзек Сезеней, Чыртай Уйнук болгаш оон-даа өскелер 5-6 баштан 30 баш чедир инектиг.

Куранчылар чыглып сүмелешкеш, суурунга көдээ клуб тудуп алырын шиитпирлээннер. Боттарының күжү-биле биче эвес хемчээлдиг культура одаан тудуп, дерип алганы — шынап-ла, улуг чедиишкин, кызымак, тура-соруктуг ажылдың түңнели-дир. Аңаа оюн-тоглаа-даа болгулаар, кожуун эмчилери кээп хүлээп алыышкын-даа кылыр, пенсия-даа үлээр-ле. Ол-ла бүгү ажылды кожуун хуралының Курандан депутады, республикада билдингир хөй-ниити болгаш культура ажылдакчызы Алдын-кыс Чамзырыновна Комбу удуртуп турар. Бо-ла бүгү ажылдарны кылып чорударынга кожууннуң удуртукчуларының киирип турар үлүү, дузазы улуг дээрзи билдингир.

— Бо-ла бүгү ажыл-агыйжы айтырыгларывыс-биле чергелештир бо чылдың август айда бодунуң тургустунганының 85 чылын демдеглээр хоочун солунувус «Шынның» юбилейи бар болгай. Өг-бүле бүрүзү бо солунну чагыдып алзын дээш база ажыл чорудуп турар бис — деп, Россияның Көдээ ажыл-агый яамызының мөңгүн медалының эдилекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги, көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Борбак-оол Балчарович Балчыр чугаавысты түңнеди.

Куран арбанның чурттакчылары, хөй санныг төрелдериң, чаңгысклассчыларың, бистер, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти сеңээ күзедивис.

Маадыр-оол КАЛЧАН,
хоочун журналист.

Студентиден чагаа

ҮШ АҢГЫ КҮРҮНЕНИҢ ДАЙЫНЧЫЛАРЫ БИС

Хүндүлүг редакция!

Мооң мурнунда силерже материал бижип көрбээн мен. Ынчангаш мээң чагаамны парлап үндүрерин диледим. Улуг Тиилелгениң 65 чылының байырлалынга белеткелдер чорудуп турары-биле дараазында чүүлдү бижикседим.

Мээң кырган-ачам Григорий Чүльдүмович Канчыыр-оол Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-берге үезинде Тыва Арат Республиканың Араттың Революстуг аъттыг шериинге хөгжүм взводунга шериг хүлээлгезин эрттирип турган. Кырган-ачамның дугайында Шаңгыр Биче-оолович Куулар, Кара-оол Андреевич Маспык-оол солун-сеткүүлге чырыдып бижээнин чон билир боор. Кырган-ачам ТАР-ның аъттыг шериинин хөгжүмчүзү чораан, а кады төрээн дуңмазы Вера Чүльдүмовна Байлак – эрес-дидим, хүндүткелдиг эки турачы.

Мээң ачам Геннадий Григорьевич Канчыыр-оол ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, Чөөн чүкке шериг хүлээлгезин эрттирген. Амгы үеде курлавырда офицер эргелиг.

Мен бодум 2004 чылда Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге, Москва округунга шериг албанын эрттирдим.

Бистиң өг-бүлевистиң төрел аайы-биле үш чадазының эр хиндиктиг улузу шериг албан-хүлээлгезин чер-чурттуң кызыгаарының иштинге чорааш-ла, үш аңгы күрүнениң дайынчылары болуп чорааны бистиң төрээн чуртувустуң онзагай төөгүзүн херечилеп турары ол. Чагаамны доозуп тура, Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюн таварыштыр Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга улуг байыр чедирбишаан, четтиргеним илередип тур мен.

Мерген КУУЛАР,
студент.

Иркутск хоорай.

ХӨГЖҮМ НОМНАРЫ

Төрээн Өвүрүмнүң ажылишчи чонунуң аразында талантылыг, салым-чаяанныг кижилер хөй.

Чоокта чаа Хандагайтының И.Д. Тюлюш аттыг уругларның уран чүүл школазынга хоочун хөгжүм башкылары, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчылары Болат-оол Оолакович Хомушкунуң база Ольга Мендишовна Монгуштуң чырыкче үнген номнарынга презентация-таныштырылганы эрттирген.

Тываның Композиторлар эвилелиниң кежигүнү Болат-оол Оолакович «Өвүрнүң вальзы» деп ырылар чыындызын, Ольга Мендишовна уруглар садтарынга таарыштырып тургусканы «Ырлап, самнап ойнаалыңар» деп номнарын чыглып келген аалчыларга таныштырган. Кожууннуң чагырга черинден С.Х. Адыгжы, Д.О. Ооржак, өөредилге килдизинден Л.М. Ховалыг, М.М.
Агбаан база өскелер-даа эки к
зээшкиннерни йөрээп чугаала
нар. Бо номнарны чырыкче үнду
ринге кожуун чагыргазы улуг д
кимче-дузаны көргүскен. Чонн
ынак ырылары апаргылаан «Өв
нүң вальзы» деп номда башкы
эрги болгаш чаа ырылары кир
турар.

О.М.Монгуш бичии уруглар
дынга хөй чылдарда ыры башкы
болуп ажылдап чораан, ооң ном
да хөгжүм херекселдериниң кы
төөгүзүн тайылбырлаан, ритмика
канчаар сагыырын база ырлар
шын ырлап өөредирин чараш о
чуруктар дузазы-биле көргүск
көрүштүг, утка-шынарлыг боо
рар. Бо ном чүгле бичии уругла
эвес, а школага эге класс оорс
чилеринге база дыка ажыктыг.

Василий МОНГУ

Хандагайты суур.

Кымдан үлегер алырыл?

КЫШ, ЧАЙ-ДАА ДИВЕС...

«Күш-дамыр дадыгыышкыны биле угаан-бодал сайзыралы чадаг кылаштан дорт хамаарылгалыг. Кандыг-даа спорттуң үндезини чиик атлетика болгай» — деп, Ак-Туруг суурда чадаг чарыш мөгейикчизи Николай Ховалыгович Шойзан-оол бо-ла чугаалаар.

Ол — «РСФСР-ниң спортунуң хоочуну», «Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спортунуң тергиини» дээш, өске-даа хөрек демдектериниң болгаш хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи.

Школачы үезинде база оон-даа соңгаар хаак маргылдааларынга республика маргылдааларынга киржип чораан болгаш чадаг чарышка ооң хандыкшылы улам быжыккан. «Наадым-93» байырлалының түңнел хемчеглери «Хүреш» стадионунга эртип турда, 20 муң хире кижиниң мурнунга 40 харлыглар аразынга эки түңнелдиг халып келгени дээш Николай Шойзан-оолдуң адын адап, чадаг чарыш оруунга долгандыр халыдып турганын ам-даа сактыр мен ийин. Оон бээр ооң чедиишкиннерин санап бижиксей-дир мен.

1995 чылда «Хөнделең—Кызыл» маршруттуг Тиилелгениң 50 чылынга тураскааткан марафонга бодунуң бөлүүнге үшкү черни алган. Тываның төөгүзүнде эрттирген эң улуг марафон чарыш ол болган. Ынчан спортчуларның дуржулгазы-даа эвээш турган. Чаа-Хөл кожууннуң командазы ниитизи-биле бирги черни алгаш, хрусталь кубок болгаш өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

1996 чыл. Кызыл-Мажалыкка «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаңналы дээш республика чергелиг чарышка дөртен харлыглар аразынга Э.Хаажыкка аштыргаш, ийиги черде барган.

«Наадым-96» байырлалының чадаг чарыш маргылдаазы Кочетов— Бай-Хаак—Чедер—Кызыл аразынга болган, аңаа бир дугаар чер. Август 25-те Аянгаты—Эрги-Барлык аразынга чадаг чарыш база-ла бир дугаар чер.

1999 чыл. Делегей маңы—99, факелдиг эстафета. Бо делегей чарыжынга факел каяа кээр болдур, ол девискээрниң спортчулары аңаа киржир. Ак-Туруг—Чадаана—Хандагайты—Моол кызыгаарының иштинге 10 км киир халааш, факелди моолдарга дамчытканнар. Чалбыыштыг факелди туткан улус үргүлчү солчуп чоруур, (ындыг-даа бол, чадаг халышкан улус колдуунда тук тудуксаар, оттуг факелди тударындан ойталаар, Николай Шойзан-оол дыка биче сеткилдиг кижи) ынчангаш колдуунда-ла ол тудуп чораан.

«Наадым-2003» байырлалының чадаг чарыжынга бежен харлыглар аразынга ол ийиги черни алган.

2009 чыл. «Үстүү-Хүрээ-2009», бо удаада спортчу эвес шаңнал «Тыва улустуң ырларын кадагалап чорууру дээш» деп тускай шаңналды аңаа тывыскан. Ырлаары, ырларга ынаа ол шаңналга чедиргени ол боор.

Николай Ховалыгович Ак-Туругдан кожуун төвү Чаа-Хөлге чедир черле машинага олурбас, чадаг халып чорааш аргыжар. Чаңгыс катап 2009 чылдың июль 17-де кончуг чаъстыг хүнде ол машинага олурган боор. Ол хүн аңаа кожуун чагыргазының бажыңынга таваржы бээримге: «Бир даргага мээң шаңнал бижиктерим херек апарган, чаъстың суггуру аажок, рюкзак иштинге безин өде бээр хире боорга, машинага олуруптум» — деп, чугаалаан чүве.

Николай Ховалыгович-биле чугаалажып олурарга, чадаг чарышчы өөрлери М.Дугар-Сюрюн, А.Мааады (Чаа-Хөл), М.Монгуш (Ак-Туруг), Н.Ховалыг (Шагаан-Арыг), Б.Яков (Бай-Тайга), Д.Хертек, Б.Хертек оларны хүндүткел-биле адап, хөөрээр кижи.

Сеткилинде хомудап чоруур чүүлдерин база чажырбады: «Чиик атлетиканың деңнелин азы дүрүмүн эде көрүп сайзырадыр болза эки. Улуг-бичии назылыг спортчуларны холуштур халытпазы күзенчиг. Спорт школаларында чиик атлетикага хамаарыштыр секциялар чок, а кандыг-даа спорттуң «хааны» чадаг чарыш болгай. Республика хол бөмбүү, хоккей маргылдааларынга киржип чоруурда, аъш-чем база орук чарыгдалын дуглап бээр,
а чиик атлетикага чок. Эки беле
ниринге эки аъш-чем хандыры
херек. Хүреш мөгелеринге ш
налдар шыырак, а чадаг чар
чылар база ол хире, а чамды
оон-даа артык чидиг демисе
эртер хирезинде шаңнал
шоолуг эвес. Бо эрткен чылда
тиилелгениң өөрүшкүзүн, аш
рыышкынның карак чажын ч
даа катап амзаан хоочун спо
2010 чылда эртер 60 харлы
аразынга марафонга киржири-б
кыш-чай чок белеткенип турар

— Чиик атлетикага аныя
хандыкшыыр болза, кадыкш
быжыгар, дурт-сыны улам ча
кылдыр хевирлеттинер, ынча
эртенги шакта 30-45 минута шо
турарын чагыыр-дыр мен. Спор
«хааны» кожууннарга, респу
кага чылдан чылче улам са
раарын, чогуур черлер ынаар
ден хүнче ээ көрнүрүн диледи
деп, хоочун чадаг чарышчы Н
лай Ховалыгович чугаалады.

Дегут ДЕМЧ

Чаа-Хөл суур.

Сарыг шажын

«АЛДЫН ҮЕ»

Бурунгуларывыс чүдүлгезин үндезилээн Будда Шакьямуни Башкывыс 81 харлап турар үезинде Шамбала оранының Хаанын чалааш, Калачакраның өөредиин шаңнаан төөгү бар.

Калачакра бисте үениң эргилези, хүртүзү деп билдинип турар. арак чивеш аразында хамык үүлдер өскерлип турар. Ынчангаш ндүр өөредиглиг өгбелеривис ени шинчилеп, карак чивеш аразында кашпагай, секунда санында ергек, серемчилелдиг, эрес-дим, кайгал, минута санында минип, билии бедик, шак санында ажын (Будда Башкывыс өөреи) чүдүлгезин сайгарып, хүнден үнче хүрээ хүндүлеп, айдан айже ас-кежик дилеп, Очалаң оранынга ожум, Чыргалаң оранының чылагааннарын чылдан чылче чыып, уян бүдүрүп, бүгүдеге йөрээлнүн өргүп чораан.

Амгы үеде ыдыктыг Тывавыста алдын үе» келгени билдингир. истиң бурунгуларывыстың сан-урагайын езугаар дүн-хүнде азы ир хонукта 12 шак бар: күске агындан эгелээш, хаван шагынга едир. Ук 12 шактарның чартык эзиин бо амыдыралынче угланыр удуур, чемненир, ыдыктыг ывага буян бүдүрүп ажылдаар, эренир... дүн-хүннүң чартык эзиин кижи мөңге эвес болганда, елир төрүмелинче Чыргалаң оранын бодаар «алдын үе».

Амылыг бүрүзү чаңгыс бо чуртлгазында сагланнадыр чурттап арын бодавас, төрүмелинден ерүмелче үстүкү ораннарга рүттүнүп, харын-даа база катап ижи боор төрүттүнүп, Будда Башының өөредииниң авыралында бүгү амылыгларга дуза кадарын бодаар онзагай үеде чурттап, амыр-менди чорууру буян.

Шаанда өгбелеривис төрүттүнген хүн байырлап, демдеглевейн чорааны билдингир. «Өршээ, чыл аштывыс» — дээш, Шагаада шайлап, чемненип, ойнап-хөглээр турган.

Шагаа — чаа үениң дээжизи, чаа чылдың эгези. Шагда Тываның чону Шагааны күзүн демдеглеп турган төөгү бар. Чоорту частың башкы секундаларындан эгелеп чаа үени уткуур езу-чаңчылдарлыг апарган. Ук чаңчылдар эглип орары өөрүнчүг. Тываның чону чаңчылдарны чаңгыс аай чурумчудары чугула. Чижээ, бо чыл (Россияның езу-чуруму-биле) февраль 13-те төрүттүнген чаш кижи бурунгуларывыстың сан-чурагайын езугаар Инек чылдың чизезинче кире бээр, а Шагаада Пар чылы үнүп келирге, чыл ашкан дээш шайлап, дойлаар чаңчыл турган. 2009 чылдың декабрының 31-де төрүттүнгендаа, 2010 чылдың январының 1-де төрүттүнген-даа кижилер амылыглар Инек чылының чизезинге турар. Пар чылдың Шагаазында азы февраль 14-түң хүнүнде ук кижилер, амылыглар бир харлыг апаарлар.

Будда Башкывыс өндүр өөредиин езугаар Шагаа — бүгү амылыгларның байырлалы. Бистиң шажын-чүдүлгевис чүгле кижилер дээш сагыш салып турар эвес, а бүгү амылыгларга бараан болуп, сагыш човап, саңын салып, арыг суксуннарын сагыызыннарга өргүп, дүн-хүн дивейн, ном-судурун хураап, бүгүдени айызаар.

Бүгү делегейде бистиң шажын-чүдүлгевиске хамаарышкан хүрээлерге Инек чылының үделгезиниң езулалдарын эрттирер, Шагаа дүнезинде арыглаашкыннарны, ном-судурун хураап, Чаа чылдың йөрээлдерин өргүп, чер ээлерин оожуктуруп саңын салыр.

Бүгү делегейде ном-судурнуң айыс-кужу—алдын хүнүвүс чырыы, чылыы дег бүгүдеге ажыктыг, дузалыг. Чүс хуу бүзүрээр болза, чүс хуу дуза турар. Бир хуу бүзүрелдиг болза, ол хире күштүг болур. Чүгле ном-судур дыңнаарда, бүгүде амылыгларны бодап орар.

1992 чылда Ыдыктыг Далай-Лама Башкывыстың хайырлаан 5 берге сагылгаларын сагывайн чорууур болза, сая-сая ном-судурун номчуурга-даа, салдары чедери нарын. Ыдыктыг Башкывыс Тываның күрүне тугун айызап, Будда Башкывыстың өөредиин сиңиргеш, ыдыктыг тугуңарның адаанга демократияны делгередип, Будда Башкывыс өөредиин өскүдүп, амыр-тайбың дээш Тываның чонунга өндүр өөредиин өргээн болгай.

Ынчангаш Тываның чону, Россияның хамаатылары бир аай демниг, шажын-чүдүлгениң чаагай чаңчыл, езулалдары-биле Пар чылын байырлыг уткуп алыр болза, Пар чылы — магадылалдыг.

Чүгле Инек чылының кудурукталган үелерин арыг ажып эртер. Инек малды дорамчылап, оорлап, багай чаңнап чорааныывыстан Инек чылы элээн бүгү делегейге килеңнээн. Ыдыктыг чер чылын 2018 чылга чедир үдээр ужурлуг бис. Экологияны эки сагывааныывыстан чер-черлерде чер ээзи килеңнеп, бойдустуң халаптарын халдадып, чер шимчээшкиннерин болдуруп, улуг хар-чаашкыннары-биле бичии кезедип турар.

Уткуп алган чылывыс демир-биле холбаалыг. Шажын-чүдүлге угаан-медерел өөредии болгай. Ынчангаш кижилерниң угаан-медерели, сагыш-сеткили каң демирден-даа кадыг-быжыг болуру чугула. Ойзу чугаалаарга, мөңгеде көк дээр дег, арыг сеткилдиг чоруңар дээн демдек — Демир чылдары 2010 база 2011. Бир эвес арага амзаар болза, демирниң дадара бээри-биле дөмей сагыш-сеткиливис самдараар.

8 ак им демдек. Сан-чурагай езугаар ол чылын төрүттүнген амылыглар Будда Шакьямуни Башкывыска кончуг чоок деп турар. Ынчангаш 18 чыл бурунгаар амгы үеде Будда — Ыдыктыг Далай-Лама Башкывыстың «ОМ МУНИ МУНИ МАХА МУНИЕ СОХА» деп хайырлаан тариназын кижи бүрүзү хүннүң-не хөй номчууру чугула.

2010 чыл — Россияда Башкы чылы. Базым санай Ыдыктыг Далай-Лама Башкывысты бодап, Башкы чылында база катап ыдыктыг Тывавыска Будда Башкывыс моорлап келзин дээш, чаңгыс аай демниг тейлээлиңер, эргим номчукчулар.

Хелиң Тензин Цултим.

Бижикчиниң бодалы

ЧУРУМ ТУРАР УЖУРЛУГ

Хүндүлүг чонум, бо чүүлдү шагда-ла бодап, бижиксээн кижи мен. Ам черле бижиир ужурга таварыштым. Шагда хүрээхииттерни узуткап, хамлама башкыларны тудуп хоругдап турганын билир бис. Ам бо үеде карактарывыс ажыттынып, хая көрнүп, катап хүрээлерни тургузуп эгелээнинге кижи бүрүзү өөрүп, чоргаарланып чоруур.

Кижи-даа чок болганда, уругдаа, куда-даа доюнуң ай, хүнүн, ырак чер чоруурда-даа баш бурунгаар лама-башкылардан айтырып алыр. Сагыш-сеткиливис муңгаралын, хомудалын чымчадып, хүрээге барып, номнарга олуруп ап турар бис. Бети дээрге хүрээни дескиндир үш долгандыр кылаштап алырга безин ишти-хөңнүвүс чиик апарган ышкаш болур. Чула салып келир улуг-даа, аныяк-даа кижилерни көрүп болур. Ону кончуг эки деп коор мен.

Чуртувуста муң буддаларның чаларап келгени — канчаар-даа аажок бедик кодурлуушкун-дур. Ол — бистиң улуг чоргааралывыс.

Мээң илередиксээн бодалым болза, хүрээге алдынып билбезивис, чурум чок чоруувус дугайында. Хүрээге тейлеп, номга олуруп алыры-биле чеде бээр бис. Улуг-ла апарган улус бөрттерин-даа уштуп албас. Бичии хуурак оол сагындырып чугаалаан турган. Номчулга эгелей бээрге, аттар бижээн саазыннарын шылырадып, башкыже сунуп-ла эгелээр. Ол ышкаш үениң аайы-биле кижи бүрүзү мобильдиг телефоннуг. Бо кижи болза хүрээже киргеш, оозун дораан өжүрүп алыр чүве-дир. Ында-мында телефоннар алгырган, медээлээн. Хөй чон аразында, арта хүрээде кижи суг болза, канчап эпчоксунмайн, чугаалажып олурар боор, кижи кайгаар. Канчап черле кижизидилге чок, улус-чон хүндүлевес боор чүвел?!

Ном үезинде шупту кижилерниң сагыш-сеткили, бодалы башкының номчуп турар таринназында болганда, артык кандыг-даа шимээн турбас ужурлуг. Муң Будда бурганнарны көөрү улуг аас-кежик деп санаар мен.

Номчулга сөөлүнде иткилежип, баскылажып туруп бээр. Хөй чонну манадып, бурган баарынга тейлеп, дуй туруп бээрлери база бар.

Ынчангаш, хүндүлүг чонум, лама-башкыларывысты, ботботтарывысты база хүндүлежип, шын алдынып көрээлиңер.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

АНЫЯК САЛГАЛЫВЫСКА ТӨӨГҮВҮС

• Ону шын тайылбырлаар болза эки •

Мен тыва улустуң тоолчургу чугаазында кирген Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның бирээзи — Баазанмайның оглу Чүлдүмнүң (шолазы Навы-Хам) хеймер уруу Мындыш Чүлдүмовна деп кижи мен. Школаларга тыва дыл болгаш чогаал башкылап чордум. Ам харым 72 болур. Күш-ажылдың хоочуну, хүндүлүг дыштанылгада мен.

Силерниң редакцияңарже биживе аргам чок болду. Ооң чылгааны мындыг. Чоокта чаа Мартын Сандый-оолдуң «Өгбелерниң изи-биле» деп ному үнген. Ында Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның дугайында шын эвес бамдааларлыг төөгүнү номчааш, ткилим хомудады.

Мартын Сандый-оолдуң «Өгбелерниң изи-биле» деп номунда Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның даңзызында, бирээде, Черликпей биле Мыйыстыг деп кижилерни киргенин кайгап ханмадым. ларның дугайында дыңнап-даа рбээн мен, билбес-даа мен. иде, Адыг-Түлүш Чүлдүмнүң азын Доспан деп каан, а херек рында Лопсан чүве. Үште, Адыг-Түлүш Чүлдүм Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчизи ес, а кызыл партизан чораан ки. Щетинкин биле Кравченконуң ериглери-биле актарның когун ги Шагаан-Арыгның адаанда г-Ужунга узуткап, чылча шаап. Номда бердинген Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның даңзынга Черликпей биле Мыйыстыг деп улустуң орнунга Балдымай биле Тываның баштайгы кижи эмчизи, гинеколог Саая Серенмааның адазы Чамбаа-Хуурак кирер ужурлуг чүве.

«Төөгү билбес кижи — чазар,
Төрел билбес кижи — түрээр»

деп тыва улустуң үлегер домаа ханы уткалыг, суртаалдыг. Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның дугайында мен эки билир мен. Ол төөгүнү мээң өгбелерим: Сумакин Биче-оол, Түлүш Хаспыл-оол, Аркадий Базыр-Тараа, Сергей Шактар, Александр Оолак суглардан дыңнап, бижип ап чордум.

Кижи төрээн чуртунга ынак, төк кээп дүшкен черинге ынак, төрел чонунга ынак дижир болгай. Ада-ием-даа, төрел-дөргүлүм-даа Эъжим чурттуг. Эъжим — каасчараш, чурумалдыг черлерниң бирээзи. Эъжим бажында үш ожук дажы дег чайлаглар бар: Ыргайты, Чиндиңнээш, Хам-Дыт. Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның чайлаа Ыргайты чайлаа бо-ла болгай. Ол төөгү Ыргайты чайлаа, Эъжим, Телээ ишти ынчаар болуп турганын өгбелерим меңээ төөгүп чораан.

Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның тыва улустуң тоолчургу чугаазында киргени шын. Бистиң улуг өгбевистиң, шынап-ла, адыг ижээнинге төрүттүнгениниң дугайында Аркадий Дамбаевич Базыр-Тараа мынчаар төөгүүр чораан: «Шаг-шаанда бир бөдүүн улустуң уруунга бай улустуң оглу ынакшый берген чүве-дир. Оол уругну адаиезинге таныштырып чеде бээрге, ядыы-түреңги улустуң уруун келин кылдыр хүлээвес бис дээн. Ынчалза-даа оол уругну чандырбайн, аалынга кара туразы-биле тургузуп алган чүве-дир. Хөөкүй кыстың чиигээр үези чоокшулаан тудум, оолдуң ада-иезиниң аңаа хамаарылгазы кадыг-дошкуну дам барган. Оларның кадыынга шыдашпайн, бир катап уруг дезер деп шиитпирлеп алган. Хиндиинде хир чок, кааң, аяс хүнде уруг аалдан дезипкеш, элээн узун орукту эртип чорда, күжүрнүң эъди аарый берип-тир эвеспе. Уруг ону-даа тоовайн, тура дүшпейн, кылаштап-ла олурган. Хүн ажып, орайтап эгелээн, караңгы ээимни эрткен соонда, бедик, сүвүр хаялар чанынга келген. Уруг ооң адаанда улуг кара куйну эскерип каан. Дидимненип алгаш чоокшулап чеде бээрге, адыг ижээни болган. Чайгы үеде адыг ижээнинге хонмас деп чүвени уруг улуг өгбелеринден дыңнап чораан болгаш, уруг куй иштинге дүннү чарып алырын бодай берген. Ол куйнуң иштинге-ле хөөкүй кыс чиигеп алган чүве-дир. Олчазы оол болган. Адыг ижээнинге төрүттүнген оолга Адыг-Түлүш деп атты тывыскан».

Оон бээр-ле тыва чонувустуң Адыг-Түлүш деп фамилияны эдилеп чоруур ужуру-даа ында. А адыг ижээнинге төрүттүнген оол өзүп доруккаш, боду өгленип-баштангаш, алды кара оолдарның адазы болган. Оон-на Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкылар тывылган. Оларның аттары Баазанмай, Балдымай («Өгбелерниң изи-биле» деп номда ады кирбээн), Дааданмай, Данзын, Лопсан, Чамбаа-Хуурак (база-ла номда ады кирбээн).

Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның аразында Тываның төөгүзүнге балалбас исти арттырган төлептиг салгалдары ТАРН-ның Биче Хурал даргазы, кызыл партизан чораан Адыг-Түлүш Чүлдүм, Эъжимге «Калинин» колхозтуң үндезилекчизи Түлүш Биче-оол, ооң өөнүң ишти Тывага херээженнер аразындан бир дугаар Ленин ордениниң эдилекчизи Түлүш Күскелдей, баштайгы кижи эмчизи Саая Серенмаа, баштайгы чолаачы Түлүш Дажы, Кызыл хоорайның баштайгы бажыңнарын тутчуп чораан Серен, ортумак салгалдан Биче-оол Владимир Сумакинович, келир салгалга үлегерлиг өгбелер боол артар.

Өгбелеривисти хүндүлевейн, төөгүнү өскертип бижиирге болур бе? Алды-Кара Адыг-Түлүш алышкыларның ажы-төлүнүң салгалы төөгүнү шын эвес бижип кааныга таарзынмайн тур бис. Өгбелеривистиң төөгүзүн бис эки билир бис. Бис дээрзи: 1.Баазанмайның оглу — Чүлдүмнүң уруу Мындыш, 72 харлыг. 2.Чамбаа-Хууракытың уруу — Саая Серенмааның уруу Эльвира Николаевна, 74 харлыг. 3.Балдымайның оглу — Серенниң уруу, 78 харлыг Санчат. 4.Чанчапааның оглу — Шактар-оолдуң оглу Анатолий Чыргал. 5.Данзынның уруу — Уйнуктуң оглу — Иргек Кызыл-оол Балчийович. «Өгбелерниң изи-биле» деп номунда Мартын Сандый-оолдуң шын эвес бижиттинген төөгүлүг материалын эде көөрү-биле, а аныяк салгалдарывыс төөгүвүстү шын билип алзын деп бодал-биле мону бижидивис.

Мындыш ТҮЛҮШ.

Улуг-Хем кожуун.
Хайыракан суур.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитеди

1. Аңныыр ажыл-агыйын чорудары-биле болгаш аңнаарынга «Туран лесничествозу», «Кызыл лесничествозу» күрүне албан черлериниң арга-ыяш ажыл-агый регламентизинде доктаадып тургускан арга-арыгны ажыглаарының параметрлеринге дүүштүр арга-арыг участоктарын арендалаарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле аукцион эрттирерин чарлап тур.

1. **Садыглаашкынның хевири:** аас-биле садыглажыр хевирниң аукциону.

2. **Аукционнуң организакчызы:** Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитеди.

Адрези: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу,1 «б», каб 7, арга-арыг ажыл-агый болгаш арга-арыгны катап тургузар килдис. Телефон: 8 (394-22) 6-19-18, факс 6-11-49, E-mail:gki17 @ nxt.ru

3. **Аукционнуң салыы:** арга-арыг участоктарын аңныыр ажыл-агыйын чорударынга аренда керээзин чарарының эргезин садарын дараазында аукцион единицазы-биле чорудар:

А/ч №	Арга-арыг участогунуң кадастр дугаары, арга-арыг даңзызында күрүне учедунуң номери	Турар чери		Кварталдың №	Шөлү, (га)	Ажыглалдың чөпшээрээн хевири	Аук-га кирген чүүлдүң эге өртээ (чылда аренда төлевириниң эге хемчээли) (рубль-биле)	Баш удур төлээр долаа (руб)
		Лесничество	Лесничествонуң участогу					
1.	23-2010-03	Туран	Өөк	Үнелиг арга-арыг –кварталдарның кезии –126, 131, 132,144-147; кварталдарның кезии– ажыглал арга-арыг-133-136, 168, 173-175; курлавыр аргалар – 137-143,176-179	28467	Аңныыр ажыл-агыйын чорудары болгаш аңнаары	965,03.	965,03
2.	24-2010-03	Кызыл	Черби	Курлавыр арга-арыг кварталдарның кезии–1,2,65, 114; камгалал арга-арыг кварталдарның кезии – 3-14,15-24,25-32,43,66-79,80-107, 108-113,114-126	134230	Аңныыр ажыл-агыйын чорудары болгаш аңнаары	4550,40	4550,40
					162697		5515,43	5515,43

Арга-арыг участогунуң кызыгаары доктаадып тургустунмаан, ажыглалдың хуусаазы тодараттынмаан.

4. Аукционга киржир дугайында чагыг киирер чер, кажандан эгелеп киирери болгаш сөөлгү хуусаазы:

аукционга киржириниң чагыын дараазында адреске хүлээп алыр: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу,1 «б», кабинет 7, «арга-ыяш ажыл-агыйының болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи» 2010 чылдың май 6-дан 2010 чылдың май 31-ге чедир ажыл хүннеринде болгаш ажыл шактарында.

5. Аукционнуң эртер чери болгаш хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу,1 «б», кабинет 7, «арга-ыяш ажыл-агыйының болгаш арга-арыгны катап тургузарының килдизи» 2010 чылдың июнь 17-де 14.00 шакта (тус черниң шагы-биле).

6. Албан-езузунуң сайтызы: аукцион дугайында документацияны Интернетте албан-езузунуң сайтызы «www.gov.tuva.ru» деп адресте киирген.

7. Аукционнуң хемчээли–аукционга садып турар чүүлдүң эге өртээниң (чылда аренда өртээниң эге хемчээлиниң) 5 хуузу.

8. Аренда керээзин чарарының хуусаазы: арга-арыг участогунуң аренда керээзин, аукцион протоколунга ат салган хүнден эгелээш, он ажыл хүнүнүң дургузунда чарган турар ужурлуг.

9. Долаа төлевир болгаш ону төлээриниң дугайында медээлер: аукционга киржири-биле 2010 чылдың май 31-ге чедир долаа акшаны төлевир порученеизи-биле аукционга саткан чүүлдүң эге өртээниң 100 хуу хемчээлдиг кылдыр аукцион организакчызы: Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитединге төлээр. ИНН 1701046164,КПП 170101001, р/с 40302810800000000004 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банк России г.Кызыл, БИК 049304001. «Төлевирниң ады» деп черге «Арга-арыг аукционунга киржилге дээш долаа төлевир» деп айтыр.

10. Аукцион дугайында долу медээни болгаш киржикчилерниң документилерин аукцион организакчызындан ап болур силер. Тел. (8 39422) 6-19-18. Харылзажыр кижи: Татьяна Михайловна Ананьина.

ДЫҢНАДЫГ

Бии-Хем кожуун чагыргазының чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларын башкарарының талазы-биле килдизинге Россия Федерациязының хамаатызы Евгений Александрович Шираптан чурттакчылыг черниң черлеринден хуу чурталга бажыңы тудары-биле Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Найырал суур, Заречная кудумчузу,17 деп черде турар (адресте айыткан чери бар) ниити шөлү 2000 дөрбелчин метр (шөлдү чижеглеп санаан, черни хуваоганының материалдары-биле тодараттынар) чер участогун 3 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдириишкинни кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанындан бээр 30 хонук дургузунда, аңаа удурланган бижимел билдириишкинни Бии-Хем кожуун чагыргазының чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларын башкарарының талазы-биле килдизи хүлээп алыр.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ фото

Тыва Республикага референдум эрттирер тал... биле эгелекчи бөлүктүң референдум фондузу... кирген акша-хөреңгизиниң РФ-тиң Ажаал... банкызының Кызылда №8591 салбырын... медээлеринге үндезилээн ниити түңүнүң дугай...

МЕДЭЭЛЕР

Тыва Республиканың Соңгулда комиссияз...

2010 чылдың март 12-ниң байд...

Эгелекчи бөлүктүң агар саны №40704810165000000011

Тыва Республикага референдум эрттирер талазы-биле ... бөлүктүң саң-хөө айтырыгларының талазы-биле төлээлеткен... Донгак Эдуард Эдуардович.

Кирген артыкшылы: 97139,22 (тозан чеди муң бир чүс ... рубль 22 көп.

Акша-хөреңги 2010 чылдың март 5-тен 2010 чылдың м... чедир үеде кирген.

Ру...

№	Ай-хүнү	Акша-хөреңгиниң кайыын келгени, акша-хөреңгини кымче шилчиткени	Референдум фондузунче кирген акша-хөреңги, шупту	Референдум фондузундан чарыгдаттынганы, шупту
1	2010 ч. 03.05-тен 2010 ч. 03.12-ге чедир	Референдум фондузунче акша-хөреңги кирбээн	0	
2	2010 ч. 03.05.	«Луна-Река» ХАН–парлалганың агитация материалдарын белеткээринче шилчиткен		30208
		Шупту	0	30208

2010 чылдың март 12-ниң байдалы-биле арткан акша–66 93... алды муң тос чүс үжен бир рубль 22 көп.)

Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.О...

ЭТ САДЫП ТУР МЕН

Ажыглалы үр болбаан, техниктиг байдалы болгаш ... эки «Виктория стенканы (БРВ-мебель), ийи камералыг ... «Бирюса», телевизор тумбазын садып тур мен.

Харылзажыр телефон: 8-962-061-40-39.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор–2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис–2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9374. Чагыг 29. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тув... Кызыл ИНН–1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 0...

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылг... массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызын... Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солу... чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 3173...

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге... (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының б... редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган... болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар... харыылаар.